

Antud raportile tuleb viidata järgmiselt:

Kasearu, K. (2009) Muutuvad pereväärtused muutavas Eestis. Tallinn: Rahvastikuministri büroo (www...) kuupäev.

Muutuvad pereväärtused muutavas Eestis

Kairi Kasearu

TARTU 2009

Tartu Ülikool, Rahvastikuministri büroo

ISBN: 978- 9985-9976-3-5

Toimetanud Mare Ainsaar

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Perekonna väärtus, normid, hoiakud.....	4
2. Eesti perekond.....	6
2.1 Peamised muutused eestlaste pereloomelises käitumises.....	6
2.2 Peamised muutused pereloomelises käitumises Eesti Vabariigis 1991-2008.....	9
2.3 Pereloomelised hoiakud ja perekonna väärtus.....	12
3. Analüüsi aluseks olev andmestik.....	18
4. Perekonnaga seotud hoiakud Eestis 2009. aasta alguses.....	19
4.1 Meeste ja naiste hoiakute erinevus.....	23
4.2 Vanus ja perega seonduvad hoiakud.....	24
4.3 Haridus ja perega seonduvad hoiakud.....	30
4.4 Elukoht ja perega seonduvad hoiakud.....	30
4.5 Perekonnaseis ja perega seonduvad hoiakud.....	31
4.6 Laste olemasolu ja hoiakud.....	33
4.7 Kodune keel ja perega seonduvad hoiakud.....	35
5. Arutelu: Muutuvad pereväärtused muutuvus ühiskonnas.....	39
Kokkuvõte.....	42
Kirjandus.....	45

Sissejuhatus

Perekond kui institutsioon on ühiskonnas pidevas muutumises. Perepoliitika seisukohalt on perekonnaga toimuvate muutuste puhul põhiline küsimus - kuidas toetada antud trende selliselt, et tekiks võimalikult vähe potentsiaalselt haavatavaid gruppe (lapsed, üksikvanema pered, sotsiaalselt tõrjutud, vaesed jne), ning perekondade üldine olukord ei halveneks. Tulenevalt struktuurfunktsionalistlikust traditsioonist on sotsiaalteadlased ja poliitikakujundajad keskendunud enamasti perekonna struktuuri ja perevormide muutumist käsitlevatele küsimustele. Tunduvalt vähem on tähelepanu pööratud perekonnasisestele protsessidele: kuidas tuleb perekond toime demograafiliste muutustega kaasnevate uute stressiolukordadega, kuidas kohanetakse uute rollidega, väljaspool perekonda toimuvate sotsiaalsete, kultuuriliste ja majanduslike muutustega.

Muutused individuaalse ja perekonna käitumise normides ning normide aluseks olevates väärtustes esitavad väljakutse ühelt poolt inimeste individuaalsele heaolule ja teisalt ühiskonnale ja institutsioonidele laiemalt. Normide hägustumine ning teisenemine annab laiad piirid käitumise õigeks või mitteõigeks pidamiseks – ja seda ka pereloomelises käitumises. Antud töö eesmärk on selgitada, millised on eestimaalaste hoiakud perekonnaelu raamistavate normide osas ja kuidas eristuvad hoiakud erinevate sotsiaaldemograafiliste gruppide lõikes 2009. aasta alguses Eestis.

Esimene peatükk selgitab lühidalt pereväärtuste, hoiakute ja käitumise omavahelist seost. Teine peatükk annab ülevaate varasematest perekonnakäitumise, hoiakute ja pereväärtuste uurimustest Eestis keskendudes eriti viimasele 20. aastale. Kolmas osa annab ülevaate 2009. aastal teostatud uurimuse meetodikast ja neljas osa keskendub perekonnaeluga seonduvate hoiakute analüüsimisele. Lisaks 2009. aasta uuringule on töös kasutatud varasemate küsitluste (Euroopa Sotsiaaluuring 2006; European Value Survey 1990, 1999; World Value Survey 1996) käigus kogutud andmeid.

Töö autor on tänulik Poliitikauuringute Keskuse PRAXIS analüütikule ja Tartu Ülikooli doktorandile Marre Karule raporti lugemise ja intrigeerivate ning suunavate märkuste eest

1. Perekonna väärtus, normid, hoiakud

Uskumused ja väärtused on iga sotsiaalse süsteemi aluseks ja seda ka perekonna puhul (Orthner 1995). Väärtuste puhul saab eristada individuaalseid väärtusi ja kultuurilisi väärtusi. Individuaalsed väärtused on indiviidi uskumused ja hoiakuid. Kultuurilised väärtused on konkreetse grupi, ühiskonna, kultuuri poolt ühiselt tähtsaks ja oluliseks peetud asjad, tingimused, omadused. Laialtlevinud ettekujutuse järgi aitavad väärtused ennustada süsteemi liikmete käitumist - perekond kui süsteem ei ole siinkohal erand. Iga perekond arendab ning säilitab uskumuste ja väärtuste kogumit, mis loob reeglid perekonna liikmete käitumisele. Nimetatud reeglid varieeruvad ühiskondade lõikes ja ühiskonnasiseselt erinevate gruppide vahel.

Perekonna väärtustamist ehk oluliseks pidamist tuleb vaadata kahel tasandil. Nii saab perekonna väärtuse kontseptsiooni jagada kaheks: sümboliline ja praktiline väärtus. Antud lähenemine aitab paremini mõista perekonnaga toimuvaid muutusi. Mitmed uuringud kinnitavad, et abielu sümboliline väärtus on endiselt kõrge (Cherlin 2004, Byrd 2009) kuid individuaalse heaolu tagamisel ei ole perekond enam niivõrd oluline ja rohkem väärtustatakse üksikindiviidi huve (Meyer 1992, Beck ja Beck-Gernsheim 2002, Orthner 1995) ehk siis perekonna praktiline väärtus on vähenenud. Seega perekonnaga toimuvate muutuste paremaks mõistmiseks tuleks vaadelda eraldi nii perekonna praktilist väärtust kui sümbolilist väärtust.

Lääne-Euroopa, sh Eesti perekond on viimase sajandi jooksul läbi teinud rida muutusi, millele on antud ühisnimetaja „teine demograafiline üleminek“ (van de Kaa 1987, Lesthaeghe 1995). Sündimuse vähenemine, lahutuste kasv, abielude vähenemine, vaba kooselude arvu kasv, väljaspool abielu sündivate laste arvu kasv ning abiellumise ja laste saamise nihkumine hilisemasse vanusesse on peamised teist demograafilist üleminekut iseloomustavad näitajad. Need muutused pereloomelises käitumises panustavad edasisse väärtuste teisenemisesse.

Surkyn ja Lesthaeghe (2004) uurimus kinnitab, et inimese väärtusorientatsioon on seotud pereloomelise käitumisega. Antud uurimus näitas, et otsused kas abielluda või elada koos partneriga ilma oma suhet registreerimata, tulenevad väärtuspõhisest selektsioonist.

Väärtuspõhine selektsioon tähendab, et individuaalsed, lapsepõlves välja kujunenud väärtushoiakud avaldavad mõju käitumisele. Näiteks Barber (2001) leidis, et indiviidi varasem positiivne hoiak lastesse ja laste saamisesse oli seotud ka hilisema tegeliku käitumise ehk laste saamisega varasemas vanuses. Teisalt tingib samuti üleminek ühest perekonnaseisust teise väärtuste muutumise – ehk individuaalsed väärtused muutuvad koos pereloomelise käitumisega (Surkyn ja Lesthaeghe 2004). Erinevad uuringud (Fishbein ja Ajzen 1975, Surkyn ja Lesthaeghe 2004, Finch ja Mason 1990) näitavad, et väärtused ja hoiakud muutuvad vastavalt elus kogetud seikadele (nt lahutuse puhul Thornton 1985, vaba kooselu mõju hoiakutele vt Axinn ja Barber 1997). Seega võib eeldada, et inimeste hoiakud perekonnaelu erinevate aspektide osas on tugevalt seotud nende enda perekonnalooga ning pereloomelised hoiakud kujundavad hilisemat perekäitumist. Samuti mõjuvad hoiakutele ühiskonna tasandil toimuvad muutused käitumises. Näiteks riikides, kus lahutuste arv on kõrgem pooldatakse lahutust rohkem ning lahutusel on individuaalsele heaolule nõrgem mõju kui riikides, kus lahutus on vähelevinud (Rootalu 2008).

Kui väärtuste puhul on tegemist laiemate uskumuste ja tõekspidamistega, siis normid on konkreetsemad käitumisstandardid (Othener 1995). Normid ja väärtused võivad teiseneda käitumises toimuva muutuse tulemina või keskkonna mõju tulemusel. Käitumise tõttu toimuvaid muutusi kirjeldatakse sageli kui tagasisidestusahelat [*feedback loops*] (Bumpass 1990, Rindfuss ja VandenHeuvel 1990, Smock 2000). Ühes perekonnasfääris toimunud muutus kutsub esile järgmise muutuse teises sfääris, just esmalt tänu normide muutusele. Nii võib näiteks üha suurenev lahutuste arv suurendada inimeste valmidust registreerimata kooselus elamiseks, kuna nad õpivad läbi teiste suhete jälgimise või läbi isikliku kogemuse, et abielu ei ole püsiv ja seega normid registreerimata kooselu taunimise osas nõrgenevad, samas aga ei pruugi see tähendada muutust abielu väärtustamises (Thornton ja Young-DeMarco 2001). Seega leiab Othener (1995), et kuna normid juhivad tegutsemist ja käitumist, siis perekonnaga toimunud muutuste puhul on õige rääkida eelkõige normide teisenemisest. Normid muutuvad vastavalt individuaalsele olukorrale ja ühiskonna tingimustele, kuid aeglaselt. Othener (1995) toob näite vanemaksolemisest: kuigi isarolli peetakse järjest enam oluliseks, siis domineerivad väärtused perekonnas (lapse heaolu jaoks on ema olulisem kui isa) muutuvad aeglaselt (Karu jt. 2007).

2. Eesti perekond

Perekonnaga toimuvaid protsesse ei saa vaadelda ajast sõltumatuna keskendudes ainult käesolevale hetkele. See milline on Eesti perekond praegu, millised on hoiakud perekonna suhtes, on mõjutatud sellest, milline on olnud perekond läbi sajandite. Perekonna institutsioonile avaldavad mõju laiemad sotsiaalsed, kultuurilised, majanduslikud ja poliitilised muutused, kuid samas ka perekonna kui institutsiooni enda teisenemine loob eelduse järgnevateks muutusteks. Selleks, et mõista paremini perekonna valdkonnas toimuvaid hetkemuutusi anname järgnevalt lühiülevaate perekonna trendidest Eestis. Järgnev alapeatükk annab lühiülevaate perekonna ja partnerlussuhete muutumisest Eestis 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses. Peamiselt analüüsitakse, millised muutused on toimunud abielude sõlmimises, vabaabieludes, lahutustes, samuti vaadatakse, kui palju lapsi ning millistesse peredesse sünnib.

2.1 Peamised muutused eestlaste pereloomelises käitumises

John Hajnal, analüüsidis leibkondade/perekondade formeerumist Euroopa erinevates riikides, jagas Euroopa kaheks, kus piirkondi eristas Peterburg-Trieste joon (Hajnal 1962). Antud lähenemise järgi asetses Eesti kahe pereloomelise regiooni piirialal, kuid siiski pigem lääne pool, mida iseloomustas madalam abielulisus. Samuti iseloomustas Eestit enne II maailmasõda suhteliselt hiline abielude sõlmimine ja vallaliste suur osakaal (Fisher 1980, Hansson 2000). Pärast II. maailmasõda abiellumisvanus langes 1970. aastate lõpuni ja jäi püsima suhteliselt madalale tasemele kuni üleminekuperioodi algusaastateni ning jõudis oma madalaima tasemini aastal 1992, kus keskmine vanuse esmaabiellumisel oli naistel 22,3 ja meestel 24,5 eluaastat (Joonis 1). Seega iseloomustas Nõukogude Eesti ühiskonda suhteliselt kõrge abiellunute osakaal (Hansson 2000, vt samuti joonis 3) ja ka lapsevanemaks saadi suhteliselt noorelt (Tiit 1993, vt samuti joonis 2). Perekonnasündmuste nooremisse vanusesse nihkumise peamiste põhjustena nimetab Hansson (2000) kolme tegurit. Esiteks Nõukogude Liidu sisemigratsiooni ehk siis idapoolsetest piirkondadest pärinevate sisserännanute teistsugust demograafilist käitumist. Teiseks oli rasestumisvastaste vahendite kättesaadavus piiratud ja puuduva seksuaalkasvatuse tõttu planeerimata raseduste arv suurenes, mis siis tingis abielude sõlmimise. Kolmanda põhjusena toob Hansson esile paljude sotsiaalsete hüvede suunatuse

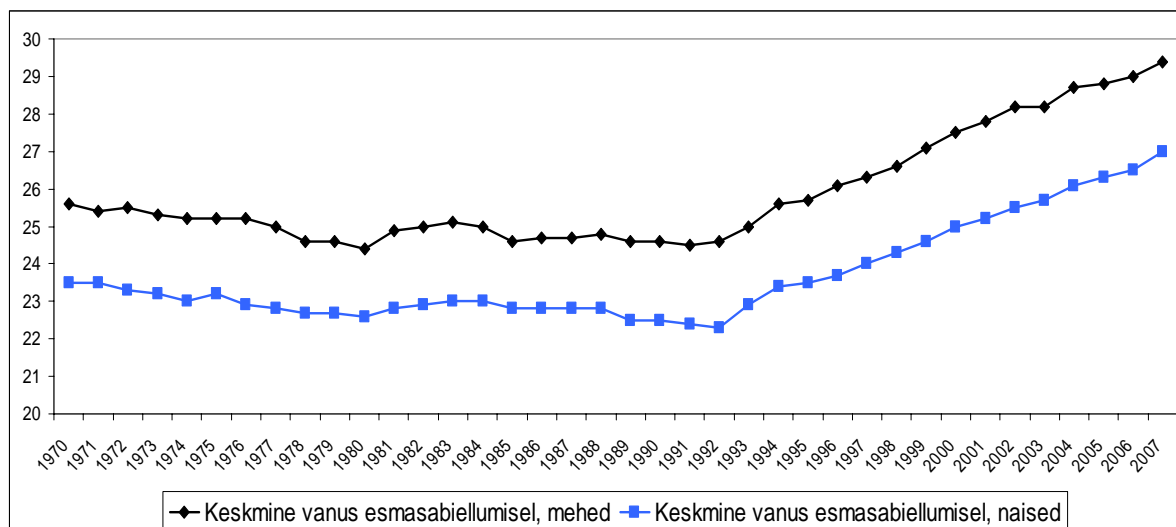
ainult abiellunutele. Näiteks oli abielupaaridel eeliseid korteri saamisel ning töökohale suunamisel arvestati abikaasa töökohta (Karu ja Pall 2009).

Nõukogude Eesti abiellujaid iseloomustas homogeensus varasema perekonnaseisu lõikes ehk siis vallalised abiellusid enamasti vallalistega ja lahutatud pigem lahutatutega (Tavit 1975). Võrreldes teiste NSVL-i sotsialistlike vabariikidega olid abiellujad vanuseliselts aga pigem heterogeensemad. Näiteks 1970. aastal sõlmiti Eestis 12,8% abieludest vanema naise ja noorema mehe vahel (Fisher 1980:168). Abielude suur osakaal ühiskonnas peegeldus tagasi noorte hoiakutes ja pereloomelistes ootustes. 1960-1970. aastatel kooli lõpetavate noorte hulgas läbi viidud uuringud³ kinnitasid, et abiellumist peeti ideaaliks ja perekonnaloome olulisem põhjus oli soov olla koos armastatuga. Intiimsuhte ametlikku vormistamist ei peetud aga niivõrd tähtsaks ja koos elamine enne abiellumist ei olnud noorte hulgas taunitav. Antud perioodi iseloomustas lisaks kõrgele abiellumusele ka suhteliselt kõrge lahutuste arv. Näiteks perioodil 1979-1984 lahutati enam kui 4 abielu 1000 elaniku kohta (Joonis 2). Seega tänu kõrgele lahutumusele kasvas esmaabielude kõrval kordusabielude osakaal (Tiit 2003).

Alates 1960. aastatest levis ühiskonnas laialt ka vaba kooselu, seda enamasti küll lühiaegse kooseluna enne abiellumist, kuid teatud määral ka eraldiseisva kooseluvormina (Katus 1998:19). Peamiseks vaba kooselu registreerimise põhjuseks oli naise rasestumine. Seda kinnitab näiteks 1980. aastatel kõrge esmasündide arv vähem kui 9-kuuse registreeritud kooselu järel (Tiit 2003).

---

³ 1965-1970. küsitleti Tartu, Nõo ja Tallinna koolide abituriente (Koemets, 1972).

Joonis 1. Meeste ja naiste keskmine vanus esmasabiellumisel 1970-2007 (Allikas: Eesti Statistikaamet)

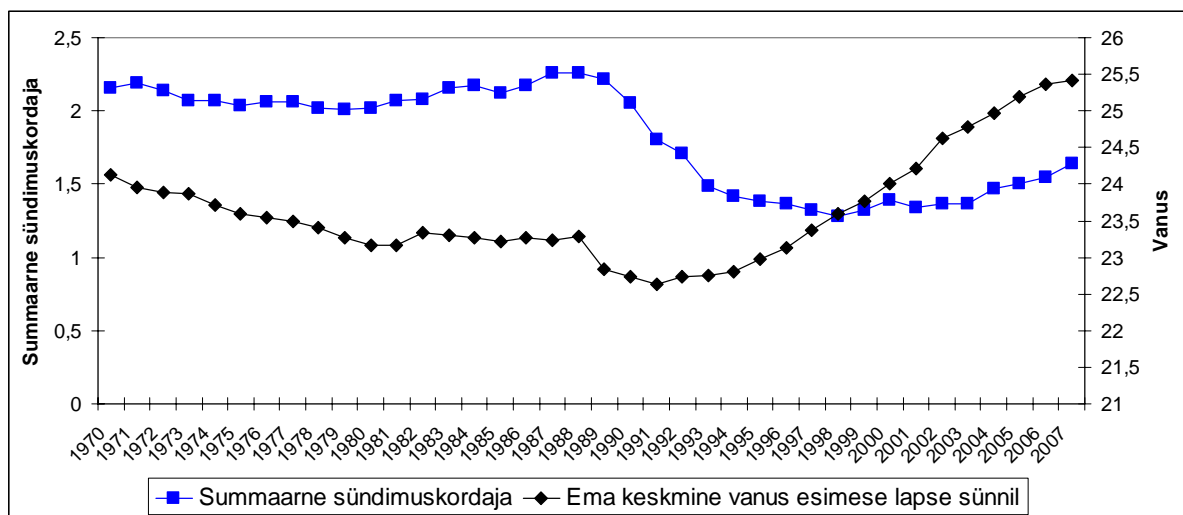
Taasiseseisvumisele eelnenud laulva revolutsiooni perioodil - 1980. aastate lõpus – toimus traditsiooniliste perekondlike väärtushoiakute¹ esilekerkimine. Demograafiliselt väljendus see mitmelapseliste perede osatähtsuse suurenemises, seda eelkõige eestlaste ja maainimeste hulgas. Samuti iseloomustas antud perioodi tervet ühiskonda hõlmanud perekonna ja laste suur väärtustamine. Laste arvu kasvu ja perekonna väärtustamise peamiseks põhjuseks on toodud asjaolu, et üldine majanduslik langus tingis perekonna kui pereliikmete heaolu tagaja senisest kõrgema tähtsustamise (Narusk 1996:69-71). 1980. lõpus ja 1990. aastate alguses kasvas seoses perekondlike väärtushoiakute esilekerkimisega ka traditsioonilise rollijaotusega perekonna pooldajate hulk (Narusk 1995). Traditsioonilist perekonda käsitleti tugeva perekonna sünonüümina ja sellele pandi suuri lootusi rahvuse elujõu taastamisel. Siiski üleminekuperioodiga kaasnenud sotsiaalsete riskide esiletõus ei toetanud pereväärtuste realiseerimist käitumises. Kokkuvõtlikult võib öelda, et nõukogude ühiskonnas pereloomeline käitumine oli paljuski juhitud välistest teguritest (nt töökohtadele määramine), mis toetasid ühelt poolt suhteliselt varast abiellumist ja perekonna loomist kuid ei takistanud lahutamist.

¹ Traditsioonilised pereväärtused – selle all peetakse silmas, et kõrgelt hinnatakse abielu ja abiellumist, lapsi ja nende sündimist ainult abielus paaridel, lahutust taunitakse, pooldatakse meeste ja naiste tööjaotust jne.

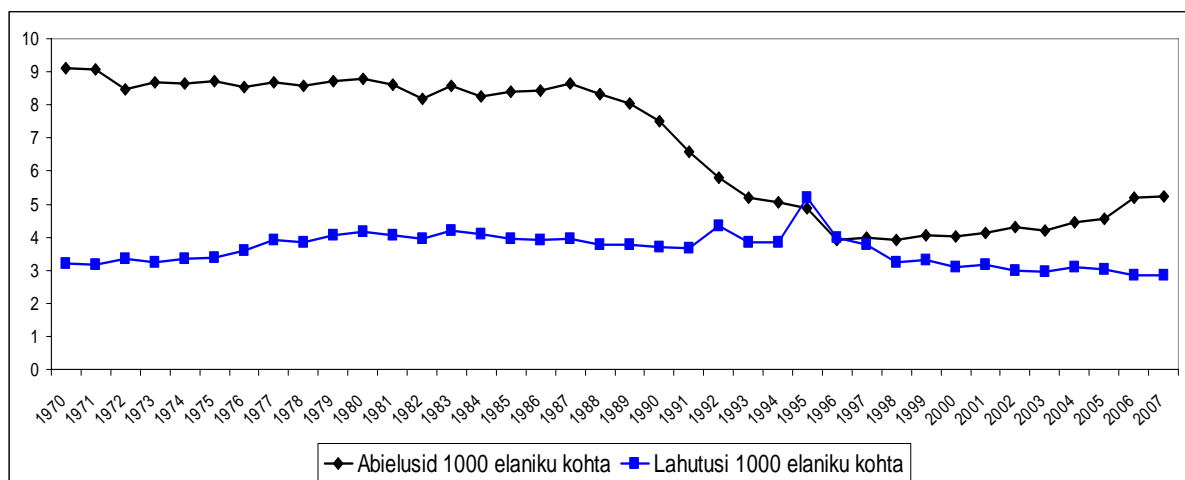
2.2 Peamised muutused pereloomelises käitumises Eesti Vabariigis 1991-2008

Põhinedes Leeni Hanssoni töödele ja riiklikule statistikale saab 1990. aastate muutused Eesti perekonnas kokku võtta järgnevalt: abielude sõlmimine ja esimese lapse sünd lükkus edasi hilisemasse vanusesse (Joonised 2 ja 3) ning lastetute paaride arv kasvas. Registreerimata abielude arv vähenes ning vaba kooselude arv kasvas ning sellega seoses tõusis ka väljaspool registreeritud abielu sündivate laste arvu (Hansson 2000), samuti hakkas kasvama vallaliste osakaal (Kelam 1999). Kuna abiellumine oli Eestis seotud sündimuskäitumisega, on perekonna arengu seiskohalt olulised ka muutused, mis toimusid sündimuses. Nagu näha joonisel 2, langes sündimus drastiliselt 1990. aastatel, jõudes madalaimasse punkti aastal 1998. Sündimuse drastiline langus 1990. aastatel oli reaktsioon ühiskonnas toimunud muutusele. Sündimus vähenes eelkõige teisena sündivate laste arvelt (Kasearu 2008b). Uuringud (Ainsaar ja Oras 2000, Oras 2003, Tiit ja Ainsaar 2002) näitavad, et laste saamist lükati edasi eelkõige majanduslikku laadi põhjustel: riigipoolne väike toetus, puudulikud eluasemetingimused ning ebakindlus tuleviku osas. Hiljutine uuring (Oras ja Unt 2008) toob ka 2008. aastal endiselt esile laste saamise takistusena materiaalsed põhjused ja ebakindluse tuleviku ees, kuigi antud põhjuste olulisus on aastatega mõnevõrra vähenenud.

Joonis 2. Summaarne sündimuskordaja ja ema keskmine vanus esimese lapse sünnil 1970-2007 (Allikas: Eesti Statistikaamet)

1990. aastatel oli Eestis ametlikult registreeritud abielude osakaalu langus üsnagi järsk. 1995. aastaks oli Eesti jõudnud madala abiellumusega Euroopa riikide tasemele. Näiteks 1998. aastal sõlmiti Eestis 1000 elaniku kohta vaid 3,9 abielu. Viimase 10 aasta jooksul on sõlmitavate abielude arv kasvanud jõudes 2007. aastal 1993. aasta tasemele (Joonis 3). Viimastel aastatel on langenud lahutuste arv, kuid see ei tähenda seda, et inimeste kooselud oleksid püsivamad. Nimelt ei kajastu statistikas abielu asendava mitteregistreeritud kooselu lõppemised.

Joonis 3. Abielud ja lahutused 1000 elaniku kohta 1970-2007 (Allikas: Eesti Statistikaamet)

Vaadeldes lähemalt registreerimata kooselusid, siis abieluväliste sündide arvukuse järgi võiks Eestit hinnata vaba kooselude leviku poolest üheks juhtivaks riigiks Euroopas. Alates 1998. aastast sünnib üle poole kõikidest lastest väljaspool abielu, 2007. aastal moodustasid abieluvälised sünnid 58,1%. Antud näitaja poolest jääb Eesti alla ainult Islandile. 2000. aasta rahvaloenduse andmetel elas Eestis ligikaudu viiendik lasteta paaridest vabas kooselus ning ligi viiendikul lastest ei olnud vanemad omavahel seaduslikus abielus (Tiit 2003).

Kui võrrelda Eestis inimeste osakaalu, kes on elanud kunagi vabas kooselus, teiste Euroopa riikide sama näitajaga, siis Eesti kuulub Euroopas keskmiste riikide rühma (Järviste jt. 2008). Võrreldes näiteks Rootsiaga on vaba kooselu abielu alternatiivina Eestis suhteliselt uus nähtus ning vaba kooselude arvu kasv on olnud järk-järguline hoogustudes 1990. aastatel. 1993. aastal moodustasid alla 30-aastaste seas vabad kooselud kõikidest kooseludest 21%, 1998. aastal juba 46% (Hansson 2000). Vabaabielude osatähtsuse suurenemine on ootuspärane kuna sõlmitavate

abielude arv langes 1990. aastatel märgatavalt (Kutsar ja Tiit 2002). 2000. aasta rahva ja eluruumide loenduse erinevate tunnuste analüüsimisel võib väita, et aastal 1999-2000 elas Eestis 61 223 vabaabielupaari. Vabaabielu oli enim levinud 25-29-aastaste meeste ja 20-24-aastaste naiste hulgas. Kahekümnendate eluaastate alguses olevate naiste jaoks oli vabaabielu selgelt eelistatum kui abielu. Registreerimata kooselus elavast Eesti elanikkonnast üle poole moodustasid vallalised mitte kunagi abielus olnud inimesed ja üks kolmandik oli lahutatud. Vabaabielus naiste hulgas oli rohkem leski kui meeste hulgas – seda ilmselt meeste madalama eluea ning suurema enneaegse suremuse tõttu. Samas meeste hulgas oli jälle rohkem neid, kes elasid partneriga koos, ilma et oleksid oma eelmise abielu lahutanud (autori arvutused 2000. aasta rahvaloenduse andmetel, Eesti Statistikaamet 2009).

Kui registreerimata kooselusi vaadelda abielu võrdväärse alternatiivina, siis koos partneriga elavate inimeste üldine arv 1990. aastatel jäi samaks. Siiski tuleb eristada vaba kooselu erinevaid faase ehk staadiume. Prinz (1995) toob esile vaba kooselu neli staadiumi, kus viimase staadiumina nähakse vaba kooselu võrdsustumist abieluga. Titma ja Saar (1997) pakuvad, et lähtudes antud faasidest jõudis Eesti 1990. aastate alguses kolmandasse faasi ehk aega, kus vabaabielu tunnustatakse alternatiivina abielule. Samuti Tiit (2003) leiab, alates taasiseseisvumisest on registreerimata kooselu kujunenud alternatiiviks abielule.

Vabaabielu üldine aktsepteerimine ühiskonnas on viinud selleni, et Eesti noorema põlvkonna seas on registreerimata kooselu enne abiellumist muutunud pigem normiks. Kutsar ja Tiit (2002) leiavad, et registreerimata kooselu alustamine Eestis ei ole seotud teadliku sooviga abielluda. Registreerimata kooselu alustamiseks puuduvad seadustest tulenevad barjäärid ja ka kooselu lõpetamiseks ei ole olulisi barjääre. Noored näevad kooselus sageli siiski pigem eelstaadiumit ja katseaega abiellumiseks ning abielu väärtustamine ja ootus ise kunagi abielluda on suhteliselt kõrge (Kasearu 2003). Tegelikult aga puuduvad ühiskonnas tugevad abiellumist soodustavad tegurid ja soov abielluda võib vaba kooselu jooksul muutuda paaridele vähem oluliseks (Jürisoo 2008). Kutsar (2009) rõhutab, et nii vaba kooselu kui ka abielu stabiilsus on tänapäeval vähem sõltuv välisest moraalikoodeksist ja rohkem määratletud vastastikuse pühendumise ja individuaalsete väärtustega. Lahku mineku otsust võib edasi lükata ning oluliselt keerulisemaks muuta kooselust sündinud ühine laps (Aas 2003).

Seoses registreerimata kooselude kasvuga on antud valdkond pälvinud üha enam uurijate tähelepanu. Kinnitust on leidnud, et kooseluvormide mitmekesisus ja vabaabieliu sisemine diferentseeritus on seotud ühiskonnas toimuvate laiemate muutustega (Kasearu 2005). 1990. aastate alguses ei registreerunud kooselu pigem individidid, kes olid majanduslikult kehvemal järjel ehk siis üleminekuperioodi kaotajad. Mitte-eestlased olid siiski antud perioodil pereloomelises käitumises traditsioonilisemad ning eelistasid pigem abielu. 1990. aastate lõpus abielus ja vabaabielus individide vahelised erinevused vähenesid. 2000. aastate kohta tehtud analüüs näitab, et vaba kooselu eelistamine abielule ei tulenenud enam majanduslikest põhjustest (Kasearu 2008a) vaid pigem võib abiellujate ja mitte-abiellujate erinevus peituda hoiakutes ja partneritevahelises suhtlemises (Jürisoo 2008).

Võrreldes teiste Euroopa riikidega on Eestis vaba kooselu kestus pikk (Kasearu 2008a) ja aastate lõikes on järjest kasvanud nende inimeste osakaal, kes abielu sõlmides kasvatavad juba ühiseid lapsi (Järviste jt. 2008). Järviste jt. (2008) toovad esile ka asjaolu, et üldiselt peetakse Eestis vaba kooselu oma olemuselt sarnaseks abieluga ning seetõttu inimesed arvavad, et vabas kooselus partnerite õigused ja kohustused on rohkem seadustega reguleeritud - kui nad seda tegelikult on.

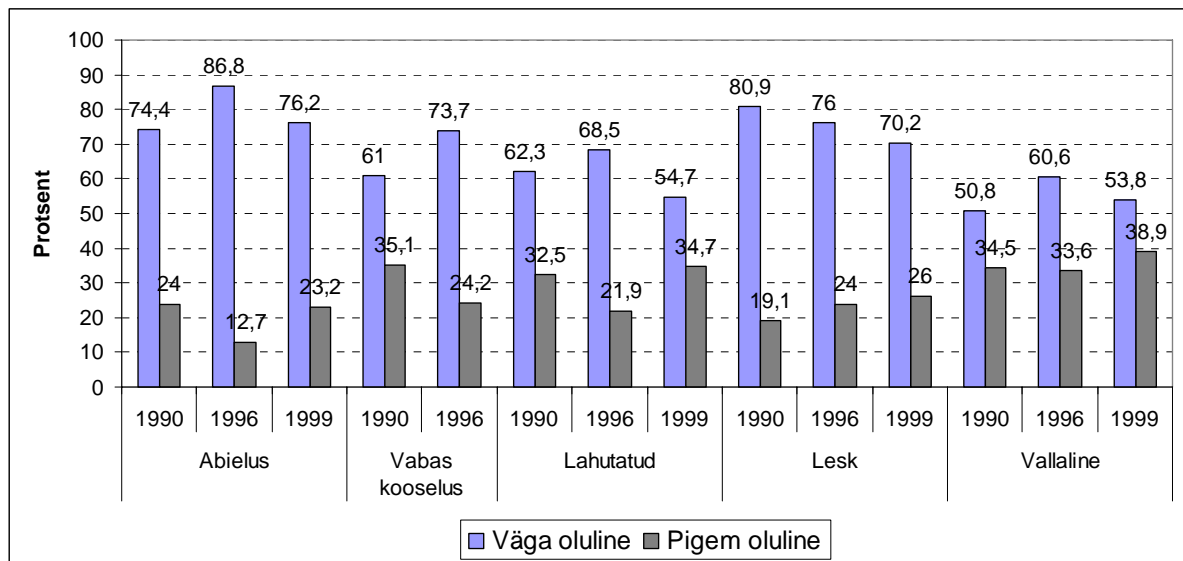
2.3 Pereloomelised hoiakud ja perekonna väärtus

Eelnev peatükk kaardistas peamised pereloomelised trendid Eesti ühiskonnas. Järgnevalt anname ülevaate eestimaalaste pereloomelistest hoiakutest, väärtushinnangutest ning rahulolust pereeluga. Nagu eelnevas osas selgitasime, on oluline eristada väärtusi, hoiakuid ja norme. Väärtused on aluseks normidele ja hoiakutele ning nii hoiakutest kui normidest juhindutakse käitumise kujundamisel. Eestis on perekonnauuringud keskendunud nii üldiste deklareeritud eluväärtuste kaardistamisele kui ka konkreetsete pereloomeliste hoiakute uurimisele.

Leeni Hanssoni juhitud Tallinna Ülikooli RASI uurimisrühma poolt läbiviidud elanikkonnaküsitlused (Eesti 85, Eesti 93, Eesti 98 ja Eesti 03) on näidanud, et kahe kümnendi

jooksul on Eestis perekond kui väärtus seisnud väärtuste hierarhias esimesel kohal. Elanikkonnaküsitluses “Eesti 85” andmetel väärtustas 1985. aastal tööeline elanikkond kõige kõrgemalt lapsi ja nende käekäiku, järgnes perekond (Kelam 1999). Kolmandal kohal oli meestel majanduslik heaolu ja naistel armastus. 1993. aastaks oli võrreldes 1985. aastaga toimunud perekesksete väärtushinnangute kasv. Esimesele kohale asetasiid nii naised kui ka mehed lapsed. Meestel oli teisele kohale tõusnud tervis, kolmandal kohal oli perekond, millele järgneb väärtusena puhas rikkumata loodus ja seejärel majanduslik heaolu. Naised väärtustasiid kõige kõrgemalt lapsi, siis perekonda ja selle järel tervist. 1998. aastal oli meeste poolt kõrgelt hinnatud nii lapsed, perekond kui tervis, naistel lapsed, perekond, kolmandana tervis ja neljandal kohal oli armastus (Kelam 1999).

Rahvusvaheliste väärtuste uuringute (*European Value Survey, World Value Survey*) andmetele põhinedes² saab kaardistada perekonna olulisust 1990. aastate Eestis järgnevalt.

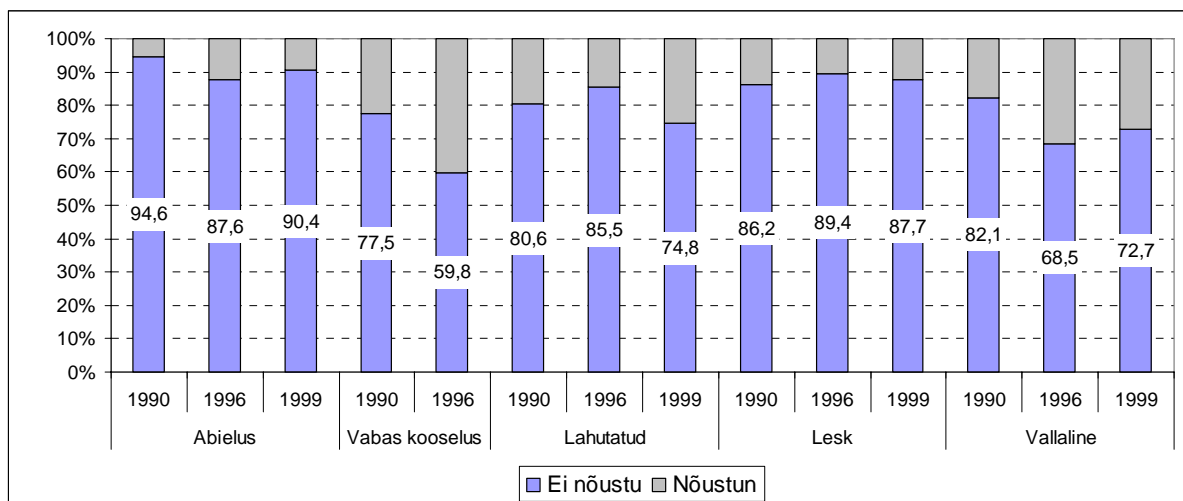

Joonis 4. Perekonda oma elus väga oluliseks või pigem oluliseks pidavate inimeste osakaal ja perekonnaseis 1990, 1996, 1999 (Allikas: European Value Survey 1990, 1999 ja World Value Survey 1996)

² Online andmed: <http://www.jdsurvey.net/evs/EVSanalyzeIndex.jsp>

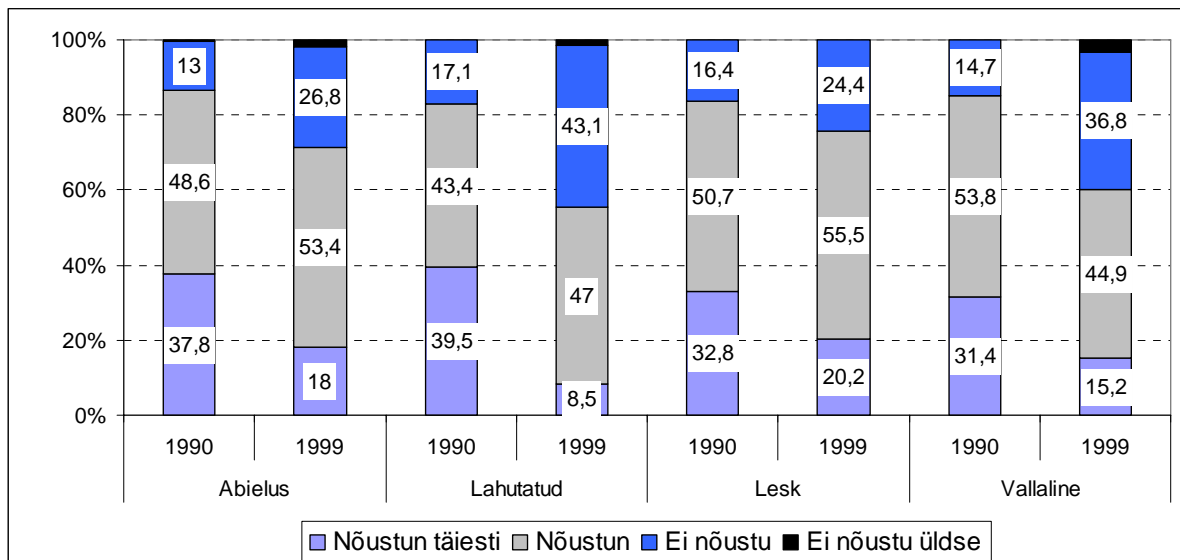
Antud perioodi lõikes ilmnes, et kui 1990. aastal hindas perekonda väga oluliseks 68,5% ja pigem oluliseks 27,2% inimestest, siis 1996. aastaks oli kasvanud ligemale 10 protsendipunkti võrra nende osakaal, kes ütlesid, et perekond on väga oluline (Joonis 4). 1999. aasta hinnangud sarnanevad taas 1990. aastal antud hinnangutele, nimelt 68% peab väga oluliseks ja 28,1% pigem oluliseks. Seega 1990. aastate keskel, kui lahutuste arv oli kümnendi kõrgeimal tasemel, abielusid sõlmiti vähe ning sündimus oli madal, perekonna väärtustamine tegelikult tõusis. Vaadates perekonna olulisust vastavalt inimeste perekonnaseisule, ilmneb, et nii lahutatud inimeste kui leskede seas kasvas nende osakaal, kes ei pea perekonda oluliseks. Abielus ja vabas kooselus inimeste puhul selget muutust ei ilmne (Joonis 4).

Seega üldine deklareeritud perekonna väärtus on suhteliselt stabiilne, samas aga on antud kümnendite jooksul pereloomelises käitumises toimunud suured muutused. Järgnevalt vaatame, kas ja kuidas on muutunud perekonnaeluga seonduvad konkreetsemad hoiakud. 1990. aastate algusega võrreldes kasvas kümnendi lõpuks inimeste osakaal, kes nägid abielus iganenud institutsiooni. Muutus toimus peamiselt vabas kooselus, lahutatud ja vallaliste inimeste seas (Joonis 5). Leskede ja abielus inimeste hoiakud olid stabiilsemad ja perioodil 1990-1999 oluliselt ei muutunud.

Joonis 5. Vastus väitele „abielu on iganenud institutsioon“ ja perekonnaseis 1990, 1996, 1999 (Allikas: European Value Survey 1990, 1999 ja World Value Survey 1996).

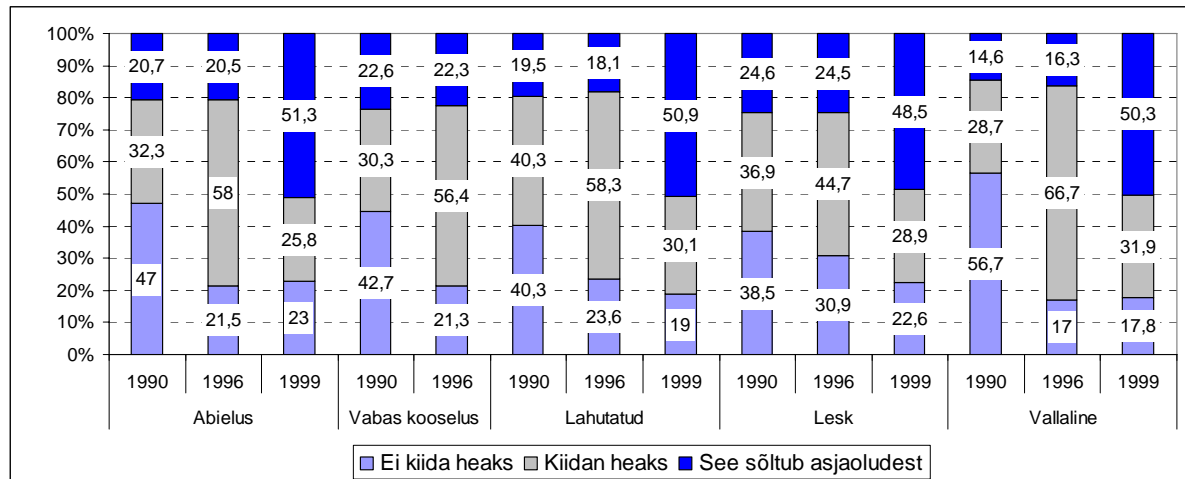
Euroopa väärtuste uuringu 1990. ja 1999. aasta Eesti andmete võrdlusest ilmnes, et perioodil 1990-1999 vähenes tunduvalt nende inimeste osakaal, kes nõustusid väitega, et töö on küll oluline, kuid tegelikult tahavad enamus naisi kodu ja lapsi. Kui 1990. aastal nõustus antud väitega 85% vastanutest, siis 1999. aastal 66%. Enim muutsid hoiakuid lahutatud ja vallalised inimesed (Joonis 6). Abielus inimeste ja leskede seas kasvas samuti mitterõustujate osakaal, kuid seda tunduvalt vähem kui kahes eelpool mainitud rühmas ning keskmiselt esindasid abielus inimesed ja lesed traditsioonilisemat hoiakut naiste rolli suhtes kui lahutatud ja vallalised. Osaliselt on erinevused rühmade vahel põhjendatavad vanuse mõjuga - abielus inimesed ja lesed on keskmiselt vanemad kui vallalised ja lahutatud inimesed.

Joonis 6. Vastus väitele „töökoht on küll hea, kuid tegelikult soovib enamus naisi kodu ja lapsi“ ja perekonnaseis 1990 ja 1999 (Allikas: European Value Survey 1990, 1999).

Järgnevalt vaatame kuivõrd muutus ajavahemikul 1990- 1999 hoiak üksikvanemaks olemise osas. Jooniselt 7 ilmneb, et 10 aasta jooksul on toimunud suured muutused. Vähenenud on nende inimeste osakaal, kes ei kiida heaks seda kui naine soovib last ilma lapse isaga püsisuhetesse astumata. Kui 1990. aastal ligemale pooled vastanud ei kiitnud sellist käitumist heaks, siis 1996. aastal oli neid 42%. 1999. aastal leidsid pooled vastanutest, et see sõltub asjaoludest, kas sellist käitumist õigustada või mitte. Mittekiitva suhtumise asendumine

seisukohaga „sõltub asjaoludest“ ilmnes kõigi perevormide lõikes ja 1999. aastaks olid erinevused erineva perekonnaseisuga inimeste vahel muutunud minimaalseks.

Joonis 7. Vastus väitele „naine soovib last ilma lapse isaga püsisuhtes olemata“ ja perekonnaseis 1990, 1996, 1999 (Allikas: European Value Survey 1990, 1999 ja World Value Survey 1996).

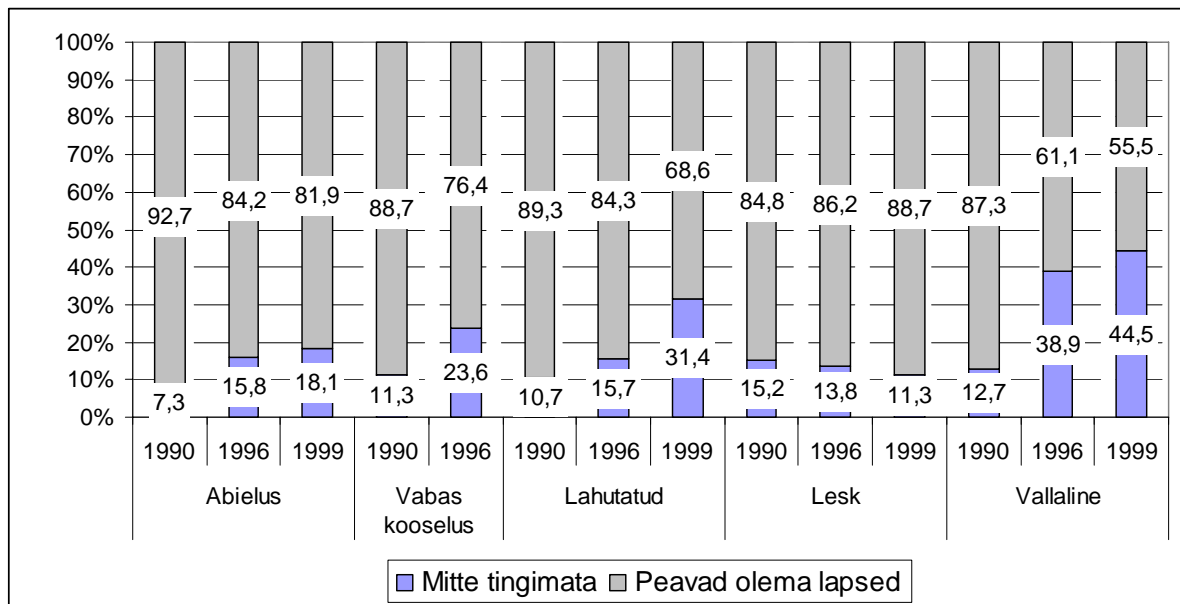
Perekonnaseis määrab oluliselt, kuiõrd peetakse lapsi naise eneseteostuse jaoks vajalikuks. Joonis 8 näitab, et laste oluliseks pidamine vähenes aastate jooksul ning diferentseerus vastavalt inimese enda perekonnaseisule. 1990. aastatel kasvas jõudsalt vallaliste ehk siis enamasti nooremate inimeste seas nende osakaal, kes ei pidanud last naise eneseteostuse jaoks tingimata vajalikuks. Võrreldes hoiakute muutuse trende sündimuskäitumisega ilmneb seos – lapsi peeti vähemoluliseks ja sündimus langes, seega on üldised hoiakud käitumisega kooskõlas. Perekonna kui väärtuse olulisus ei ole vähenenud, kuid muutunud on perekonna tähendus ja hoiakud perekonnaelu aspektide osas.

Perekonnavormide mitmekesisustumine³ on ühelt poolt laiendanud individuaalsete valikute võimalusi, samas tähendab see normide, reeglite hägustumist. See toob esile uue küsimuse, et kuiõrd tuleks seadustega inimeste pereloomelist käitumist reguleerida. Erinevates peredes elavad inimesed näevad riigi sekkumist erinevalt: vabaabielus ja vallalised mitte kunagi abielus

³ Perekonnavormide mitmekesisustumine tähendab seda, et traditsioonilise abielu kõrvale on tekkinud mitmed uued alternatiivid: vaba kooselu, külalisabielud jm kooselu vormid.

olnud inimesed soovivad et riigi meetmetega toetatakse abielus ja mitteabielus inimesi võrdsemalt (Kutsar 2009). Kuna vaba kooselu peetakse Eestis oma olemuselt abielu sarnaseks, siis eeldatakse samas ka vaba kooselu suuremat riigipoolset reguleeritust ja õigusraamistikku kui tal see tegelikult täna on (Järviste jt. 2008).

Joonis 8. Vastus väitele „naisel peavad olema lapsed, et olla täisväärtuslik“ ja perekonnaseis 1990, 1996, 1999 (Allikas: European Value Survey 1990, 1999 ja World Value Survey 1996).

Kokkuvõtvalt võib öelda, et viimaste kümnendite jooksul on eestimaalaste pereloomelised väärtused ja hoiakud läbinud vastuolulise muutuse. 1980. aastate rahvuslik liikumine seostus tugevalt pronatalistliku hoiakuga, kus oli oluline tugev eesti perekond. Läänelike väärtuste sh individualismi, edukusele ja individuaalsele eneseteostusele orienteerituse suurenemine väljendub samuti pereloomelistes hoiakutes, kuid mitte perekonna kui väärtuse olulisuse vähenemises. Seega üldine perekonna oluliseks pidamine on jäänud suhteliselt muutumatuks, samas konkreetsed perekonnaga seonduvad hoiakud on läbinud muutuse ja seda peamiselt nooremate inimeste seas. Kokkuvõtlikult saab nentida, et perekonna tähendus ja perekonnaelu reguleerivad normid on muutunud.

3. Analüüsi aluseks olev andmestik

Järgneva analüüsi aluseks olevad andmed on kogutud 2009. aasta alguses Turu-Uuringute AS poolt korraldatud omnibuss küsitluse käigus. Küsitluse tulemused anti üle Rahvastikuministri büroole. Küsitluse käigus uuriti Eesti elanike perekonnaga seotud hoiakuid. Käesolevas raportis analüüsitakse seitset väidet:

1. Kui vanemad lahutavad, siis lapse jäämine emaga on lapsele parem kui jäämine isaga
2. Abielu tuleks sõlmida kogu eluks.
3. See on õige, kui õnnetus abielus olevad inimesed oma abielu lahutavad, isegi kui neil on lapsed.
4. Kui lapsed saavad 18-20 aasta vanusteks, peaksid nad hakkama elama iseseisvalt.
5. Homoseksuaalsetel paaridel peaksid olema samad õigused kui heteroseksuaalsetel paaridel.
6. Naisel peavad olema lapsed, et ennast teostada
7. Mehel peavad olema lapsed, et ennast teostada

Tulemuste interpreteerimisel ja võrdlemisel varasemate aastate uurimustega tuleb olla tähelepanelik küsimuse sõnastuse osas, sest sageli võivad väikesed erinevused sõnastuses põhjustada erinevusi tulemustes. Hoiakud on mõõdetud Likerti skaalaga, kus vastajal paluti iga väite kohta öelda kuiõrd ta nõustub või ei nõustu 5-pallisel skaalal: täiesti nõus, nõus, ei ole nõus ega ole ka vastu, ei ole nõus, ei ole üldse nõus, esitatud väidetega. Antud seitse väidet saab jagada kolmeks teemaks: perekonna stabiilsusega seonduvad hoiakud (väide 1, 2, 3), alternatiivsed perevormid (väide 5), lastega seotud asjaolud (väide 4, 6, 7). Antud väiteid analüüsitakse järgnevates lõigetes: sugu, vanus, haridus, rahvus mõõdetuna ankeedi keele alusel ja perekonnaseis. Samuti vaadatakse kuiõrd antud väidetega nõustumine on seotud indiviidi sissetuleku, sotsiaalse staatuse, alla 18-aastaste laste olemasolu ja arvu ning jagatud võimuga perekonnas.

Kokku küsitleti 1012 indiviidi, kellest 736 (72,7%) vastasid eestikeelsele ankeedile ja 276 (27,3%) venekeelsele ankeedile. 315 indiviidi oli märkinud vene keele oma põhiliseks

suhtluskeeleks. Vastajatest enamuse moodustasid Eesti Vabariigi kodakondsusega inimesed (82,7%), kodakondsuseta inimesi oli 9% ning 7,1% vastanutest olid Venemaa kodanikud. Vastajatest 46,3% olid mehed ja 53,7% naised. Vastajate vanusvahemik oli 15-74 eluaastat. 15-19-aastaseid oli 9,3%, 20-29-aastased 19,5%, 30-39-aastaseid 17,8%, 40-49-aastaseid 17,6%, 50-59-aastaseid 17%, 60 kuni 74-aastased 18,7%. Analüüsis on inimesi jagatud ka kolme vanusrühma: 15-29, 30-49 ja 50-74-aastased.

Haridustaseme alusel jagunesid vastajad järgnevalt: 17,7% oli alg- või põhiharidus, 7,1% oli kutseharidus ilma keskhariduseta, 55% oli keskharidus, keskeriharidus sh kutseharidus ning 20,2% on omandanud kõrghariduse.

26,5% indiviididest elas üksinda, 31,9 % kõigist küsitletutest moodustasid inimesed alla 18-aastaste lastega. 528 inimest ehk üle poole küsitletutest olid abielus või vabas kooselus. Kahjuks, ei saa antud uuringus eristada abielus ja vabas kooselus inimesi ja nii ei saa tuua esile erinevusi vastavas kahes grupis. Teise suurema grupi moodustasid vallalised (23%) ning lahutatuid ja leskesid oli vastavalt 12,8 ja 12%.

4. Perekonnaga seotud hoiakud Eestis 2009. aasta alguses

Aastal 2009 ilmestab eestimaalaste pereloomelisi hoiakuid teatav vastuolulisus, ühelt poolt **hinnatakse kõrgelt pikka abielu, kuid samas pooldatakse ka abielu lahutamist** (Tabel 1). Perekonda kui väärtust ja sh abielu kui stabiilset ja turvatunnet pakkuvat keskkonda peetakse oluliseks, kuid see ei välista lahutamist.

Tabelist 1 selgub, et kolm viiendikku vastanutest on nõus väitega, et abielu tuleks sõlmida kogu eluks. Samas aga 71% vastanutes leiab, et see on õige, kui õnnetus abielus olevad inimesed oma abielu lahutavad, isegi kui neil on lapsed. Seega abielu kõrge väärtustamine ei tähenda automaatselt abielu lahutamise välistamist. Ilmneb, et vastanutest 48% nõustub mõlema väitega ehk ligi poolte küsitletute puhul esmapilgul vastandlikuna tunduvad hoiakud,

ei välista teineteist. Sellesse rühma kuulub proportsionaalselt rohkem 50-74-aastaseid inimesi. Kuid samas ei sõltu selline vastuoluline hoiak inimese haridusest, soost ega rahvusest.

Samas võib oletada, et kuna vabas kooselus elamist taunivad normid on kadunud, siis hoiak, et abielu tuleks sõlmida kogu eluks võib endaga pigem tuua kaasa ametliku abiellumise edasilükkamise ja abiellumisest loobumise, kuni ollakse kindel, et on leitud nüüd see üks ja ainus, kellega tasuks elada koos kogu elu.

Üle poolte vastanutest on nõus väitega, et naisel peavad olema lapsed, et ennast teostada, kuid samas on ka suhteliselt suur nende osakaal (üks viiendik) kes ei ole antud väitega nõus. Meeste jaoks peetakse lapsi eneseteostuse näitajana vähemoluliseks. Väitega, mehel peavad olema lapsed, et ennast teostada, nõustub 44% vastanutest ning mittenõustujaid on üks neljandik. Seega naise jaoks peetakse lapsi olulisemaks kui mehe jaoks. Naise suurem seostamine lapsega võib osaliselt seletada ka asjaolu miks suhteliselt palju inimesi (36%) leiab, et kui kooselu lõpeb, siis lapsele on parem kui ta jääb ema juurde. Küllaltki suur on neutraalset seisukohta esindavate inimeste osakaal, nimelt 46% inimestest Eestis ei ole lahutuse korral lapse ema juurde jäämise poolt ega vastu (Tabel 1).

Pooled küsitletutest pooldavad laste iseseisvumist ja eraldi elama asumist enne 21. eluaastat, 14% oli selle vastu ja 32% ei olnud nõus ega vastu (Tabel 1). Viimase aja trend Euroopas toob esile, et täiskasvanud lapsed lahkuvad vanemate kodust järjest hilisemas vanuses. Sellekohased andmed Eesti kohta näitavad, et 2003. aastal elas 18-34-aastastest meestest 36% ja naistest 29% koos vanematega. Antud näitajate poolest sarnanes Eesti vanade Euroopa Liidu liikmesriikide keskmisega (Saraceno jt. 2005). 2006. aasta Euroopa Sotsiaaluuringu andmete kohaselt leidis siiski 28,5% vastajatest Eestis, et täiskasvanud laps ei ole kunagi liiga vana, et koos vanematega elada. Samuti oli Eestis suhteliselt kõrge keskmine vanus, millal hinnati last liiga vanaks vanemate kodus elamiseks (naiste jaoks 27,2 ja meeste jaoks 28,4 eluaastat).

Tabel 1. Mõnede perekonnaga seonduvate hoiakute jaotus Eestis 2009

	Täiesti nõus		Nõus		Ei ole nõus ega ole ka vastu		Ei ole nõus		Ei ole üldse nõus		Ei oska öelda		KOKKU	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Kui vanemad lahutavad, siis lapse jäämine emaga on lapsele parem kui jäämine isaga.	105	10,4	265	26,1	465	46	111	11	16	1,6	50	4,9	1012	100
Abielu tuleks sõlmida kogu eluks.	297	33,2	336	33,2	227	22,4	102	10,1	22	2,1	28	2,8	1012	100
See on õige, kui õnnetus abielus olevad inimesed oma abielu lahutavad, isegi kui neil on lapsed.	237	23,4	485	48	197	19,5	46	4,6	10	0,9	37	3,6	1012	100
Kui lapsed saavad 18-20 aasta vanusteks, peaksid nad hakkama elama iseseisvalt.	132	13,1	372	36,8	329	32,5	127	12,5	17	1,7	34	3,4	1012	100
Homoseksuaalsetel paaridel peaksid olema samad õigused kui heteroseksuaalsetel paaridel.	32	3,2	103	10,1	196	19,4	255	25,2	310	30,6	116	11,5	1012	100
Naisel peavad olema lapsed, et ennast teostada	191	18,9	345	34	238	23,5	181	17,9	29	2,9	28	2,8	1012	100
Mehel peavad olema lapsed, et ennast teostada	124	12,2	319	31,5	284	28,1	220	21,8	38	3,7	27	2,6	1012	100

Tabel 2. Hoiakute sõltuvus taustatunnustest. Tulemus on antud võrdluses väitega mittenõustujatega (multinomiaalne regressioonanalüüs, regressioonikordajad koos olulisuse nivooga)

:	Kui vanemad lahutavad, siis lapse jäämine emaga on lapsele parem kui jäämine isaga.		Abielu tuleks sõlmida kogu eluks.		See on õige, kui õnnetus abielus olevad inimesed oma abielu lahutavad, isegi kui neil on lapsed.		Naisel peavad olema lapsed, et ennast teostada.		Mehel peavad olema lapsed, et ennast teostada.		Kui lapsed saavad 18-20 aasta vanusteks, peaksid nad hakkama elama iseseisvalt.		Homoseksuaalsetel paaridel peaksid olema samad õigused kui heteroseksuaalsetel paaridel.	
	Nõus	Ei nõus ega vastu	Nõus	Ei nõus ega vastu	Nõus	Ei nõus ega vastu	Nõus	Ei nõus ega vastu	Nõus	Ei nõus ega vastu	Nõus	Ei nõus ega vastu	Nõus	Ei nõus ega vastu
Vabaliige	2,16***	1,74***	2,57***	0,56	1,53**	-0,42	3,02***	0,97**	1,93***	0,33	2,16***	0,26	-1,75***	-2,03***
SUGU(1): Mees	-0,26	-0,19	0,15	0,04	-0,54*	0,13	0,04	0,19	-0,02	-0,06	0,56**	0,58**	-0,71**	-0,11
RAHVUS(2): Eestlane	-0,55**	-0,25	-0,49*	0,03	0,87**	1,14**	-1,76***	-0,87**	-1,31***	-0,39	-1,17***	-0,11	-0,55**	0,04
VANUS(3): 15-29	-0,82**	-0,09	-0,80**	-0,31	-0,18	-0,07	-1,83***	-1,19***	-1,37***	-0,90***	-0,36	-0,34	1,84***	0,92***
30-49	-0,53**	-0,12	-0,71**	-0,05	0,47	0,53	-0,99***	-0,32	-0,68***	-0,21	0,06	0,05	0,85**	0,49**
ELUKOHT(4) Tallinn	0,27	-0,38	-0,30	0,34	1,20**	1,11**	0,53**	1,01***	0,31	1,15***	-0,41	0,19	0,59*	0,87**
Teised suuremad linnad	-0,56	-0,10	-0,12	0,16	1,32**	1,09**	0,30	0,59*	0,12	0,50	-0,04	0,59*	0,28	0,68**
Väikelinn, maakonnakeskus	-0,21	0,04	-0,15	-0,08	0,64*	0,67	0,14	0,71**	-0,26	0,48*	0,00	0,24	0,48	0,88***
PERESEIS(5): Abielu/vaba kooselu	-0,22	0,07	0,03	-0,27	0,13	0,27	0,13	-0,1	0,41*	0,01	-0,06	0,31	-0,59**	-0,18
Lahutatud/lahus elav	0,66	0,49	-0,36	-0,12	-0,70	-0,74	-0,20	-0,67	0,22	-0,44	0,17	0,58	-1,14**	-0,30
Lesk	-0,11	-0,34	1,81**	1,97**	-0,89	-0,11	-0,17	-0,84	0,32	-0,05	-0,21	0,15	-0,36	-0,00
<i>Indiviidide arv</i>	965		983		976		983		984		979		890	
<i>Nagelkerke kordaja</i>	0,099		0,081		0,059		0,185		0,158		0,073		0,139	

Olulisuse nivoo *** < 0,01; ** < 0,05; * < 0,1

(1) Taustakategooria: Naine

(2) Taustakategooria: Venelane

(3) Taustakategooria: 50-74-aastane

(4) Taustakategooria: Maa, küla

(5) Taustakategooria: Vallaline

Väga väike osa Eesti elanikkonnast tunnustab homoseksuaalsete paaride võrdseid õigusi heteroseksuaalsete paaridega. Ainult 13,3% inimestest nõustus seisukohaga, et homoseksuaalsetel paaridel peaksid olema samad õigused kui heteroseksuaalsetel paaridel. Suhteliselt sarnane tulemus on saadud ka varasematel aastatel. 2006. aasta Euroopa Sotsiaaluuringus nõustus väitega „samasoolistel paaridel peaks olema võimalik enda vaba kooselu ametlikult kinnitada“ 18% vastajatest (Järviste jt. 2008).

Kokkuvõtvalt ilmneb, et abielu, laste olulisuse kohta naise ja meeste elus ning homoseksuaalsete paaride õiguste suhtes ollakse suhteliselt traditsiooniliselt meelestatud. Kui on tegemist õnnetu abieluga, siis on lahutuse osas levinud pigem pooldav suhtumine. Küsimuses, et kas lapsed peaks peale lahutust jääma emaga või isaga ollakse pigem neutraalsel seisukohal.

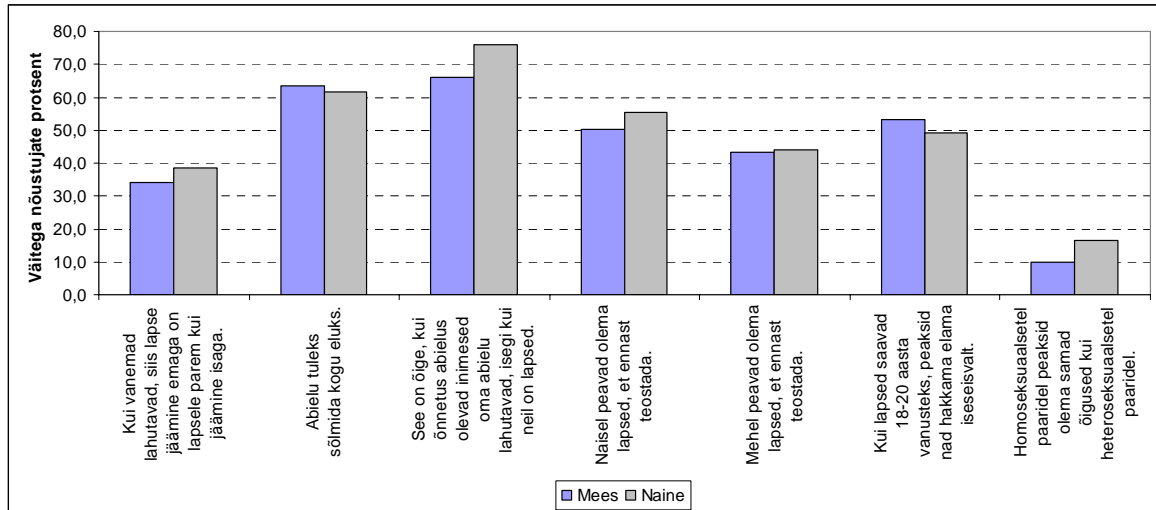
4.1 Meeste ja naiste hoiakute erinevus

Järgnevalt vaatame kuivõrd varieeruvad hoiakud perekonnaga seotud küsimustes erinevate sotsiaalsete gruppide lõikes. Pereloomeliste hoiakute uurimisel on üks olulisem tunnus indiviidi sugu. Mitmed uuringud on leidnud, et naiste ja meeste arvamused, hoiakud ja rahulolu pereeluga on erinevad (Barber 2001, Rogers ja White 1998). Käesolevas küsitluses selgus, et võttes arvesse ka muid taustatunnuseid (Tabel 2), lahknesid meeste ja naiste hoiakud kõige enam homoseksuaalsete paaride õiguste, laste kodust lahkumise vanuse ja õnnetu abielu lahutamise osas.

76% naistest nõustus väitega, et on õige kui õnnetus abielus inimesed oma kooselu lahutavad, isegi kui neil on lapsed, samas kui meeste seas oli nõustujate protsent 66 ($p<0,05$). Seega naiste hulgas on rohkem neid, kes pooldavad õnnetu abielu korral lahutust.

Seevastu laste **kodunt lahkumise küsimuses oli meeste seas rohkem neid, kes nõustusid väitega, et vanusvahemikus 18-20 aastat peaks laps hakkama iseseisvalt elama** (53% meestest ja 49% naistest; $p<0,1$).

Samuti ilmnesid erinevused meeste ja naiste hoiakutes homoseksuaalsete paaride õiguste osas. Ootuspäraselt oli naiste seas rohkem neid, kes nõustusid homoseksuaalide ja heteroseksuaalsete paaride võrdsete õigustega (16,5% naistest ja 10% meestest).

Joonis 9. Väidetega nõustujate osakaal meeste ja naiste lõikes

Statistiliselt olulised hinnangute erinevused meeste ja naiste vahel ilmnesid samuti väidetes, mis käsitlesid laste jäämist ema juurde lahutusel, abielu sõlmimist ning laste tähtsus naise eneseteostuse jaoks (Joonis 9). Siiski kontrollides teiste tunnustega koosmõjusid (Tabel 2) ilmnes, et meeste ja naiste vahelised hinnangute erinevused ei ole statistiliselt oluliselt küsimustes, mis puudutasid lahutuste korral lapse ema juurde jäämist, suhtumist, et abielu peaks sõlmima kogu eluks, ning arvamust, et naisel ja mehel on tarvis lapsi eneseteostuseks.

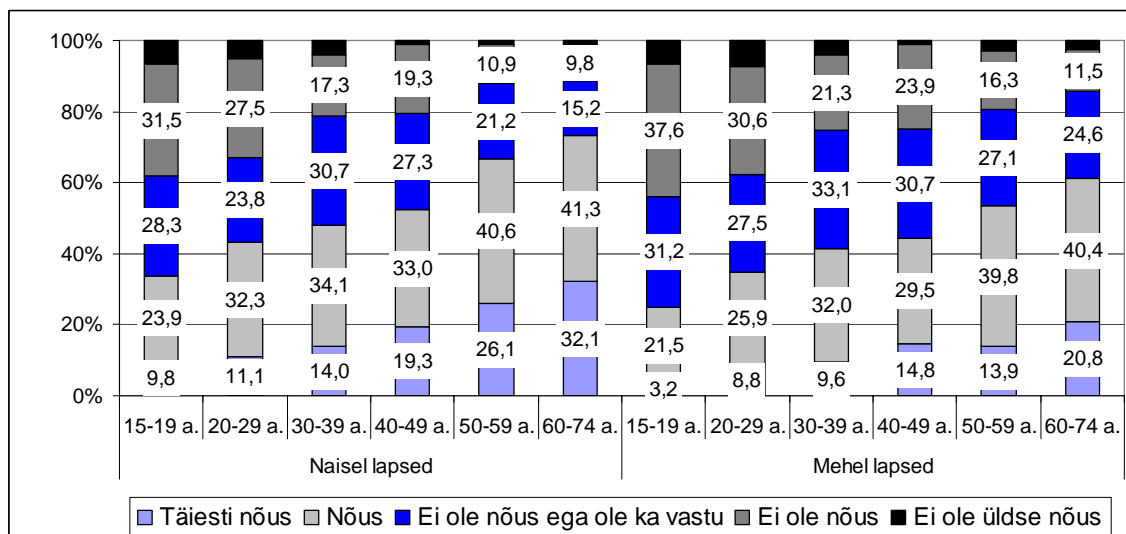
4.2 Vanus ja perega seonduvad hoiakud

Pereloomelised hoiakud on ajas muutuvad, muutusi saab vaadelda nii ühiskonnas kui indiviidi tasandil. Enamasti on levinud arusaam, et vanemad inimesed on, võrreldes nooremate inimestega, konservatiivsemad, tugevaid pereväärtusi pooldavad ja vähem aldid uute perevormide toetamisel.

2009. aasta uuringust selgus üllatuslikult, et hoiak abielu lahutamise on kõigis vanusegruppides üsna ühesugune. Eeldus, et vanemaelised inimesed on lahutuse suhtes negatiivsemalt meelestatud ei leidnud kinnitust. Arvatavasti mängib siin rolli abielulahutuste ajalooline populaarsus. Lahutuste arv Eestis on olnud kõrge alates 1970. aastatest (Joonis 2). Pooldavat suhtumist lahutamisse võib seletada ka difusiooni protsessiga - eelnevate tegutsejate käitumine sotsiaalses süsteemis mõjutab järgnevate indiviidide käitumist (Nazio 2006). Lahutuse levik ühe põlvkonna hulgas avaldab mõju hilisemate põlvkondade käitumisele ning hoiakutele ja lahutuse aktsepteerimine ühiskonnas kasvab.

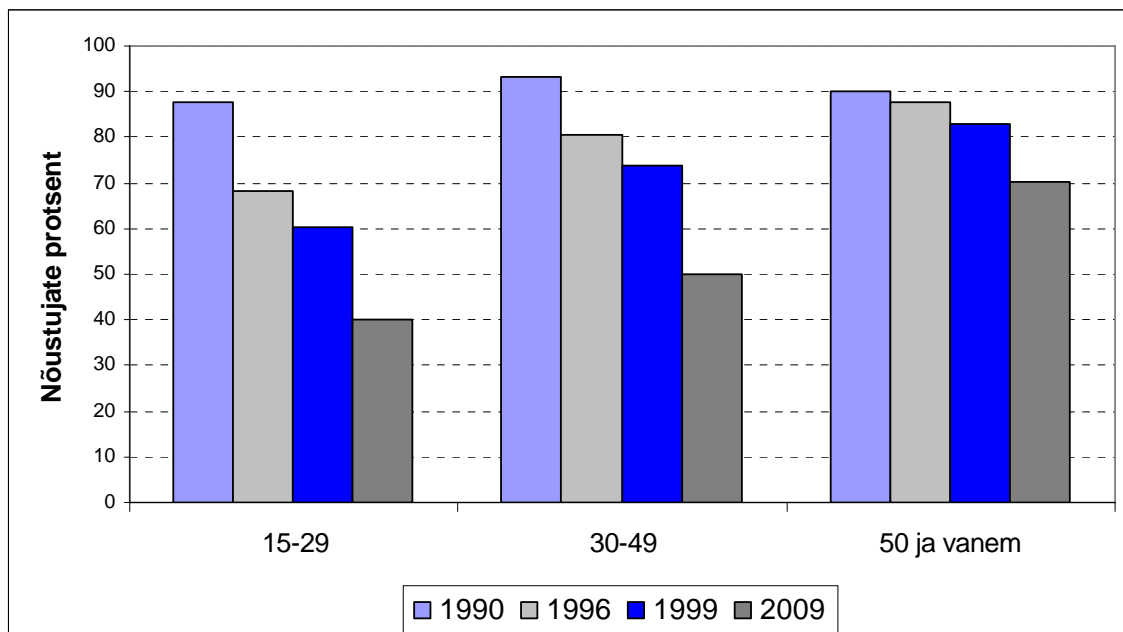
Joonisel 10 on esitatud vanusrühmade lõikes hinnangud väidetele, et naisel/mehel peavad olema lapsed, et ennast teostada.

Joonis 10. Vastus väidetele „naisel peavad olema lapsed, et ennast teostada“; „mehel peavad olema lapsed, et ennast teostada“ vanusrühmade lõikes

Ilmneb, et kõikide vanusrühmades hinnatakse naise jaoks lapse olemasolu olulisemaks kui mehe jaoks. Arvamus, et nii mehel kui naisel peavad olema lapsed, et ennast teostada leiab suuremat toetust vanemates vanusrühmades, ning seda väidet pooldavate inimeste arv kasvab stabiilselt vanusega (Joonis 10).

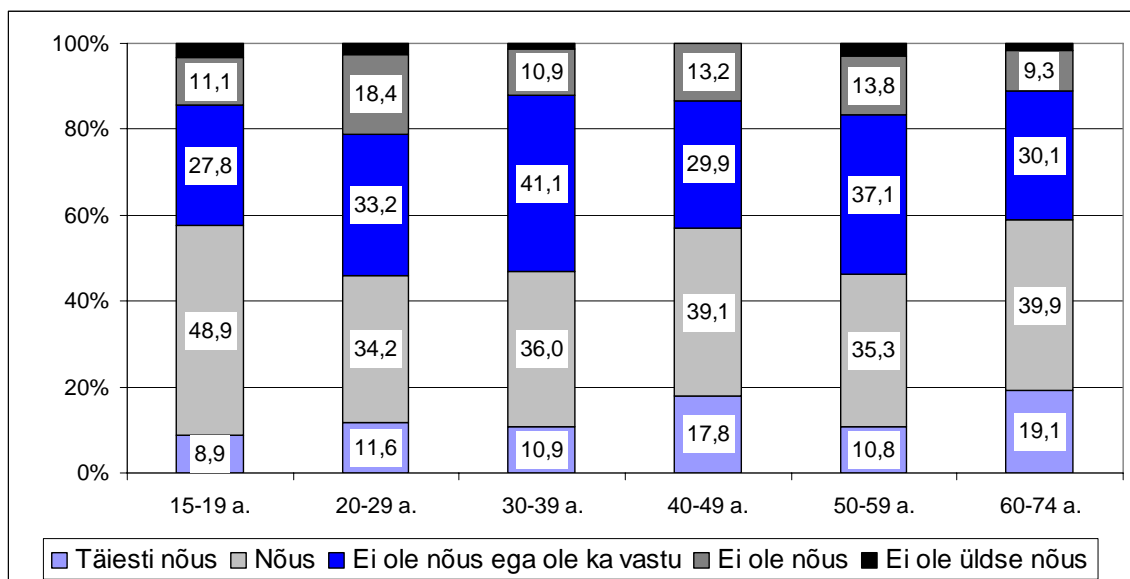
Eesti elanike hinnangut laste olulisusele eneseteostuses on uuritud varem rahvusvahelistes väärtusuuringutes. Uuringutulemuste ajalisel võrdlemisel ilmneb selge trend - laste olemasolu peetakse naise eneseteostuse jaoks järjest vähem tähtsaks. Kui 1990. aastal nõustus antud väitega 91% vastanutest, siis 19 aastat hiljem 54,5% vastanutest (Joonis 11). Nõustujate osakaal on aastatel 1990-2009 kõige enam vähenenud nooremates vanusrühmades. Kui vanimas vanusrühmas on lapsi oluliseks pidavate inimeste hulk vähenenud 20 protsendipunkti võrra, siis noorimas vanusrühmas on langus olnud ligemalt 50 protsendipunkti. Seega laste saamise olulisus inimese elus on tunduvalt vähenenud. Eriti ettevaatlikuks teeb antud tulemus selles osas, et lapse tähtsus eneseteostuseks on vähenemas peamiselt just lastesaamise eas olevate inimeste hulgas. Siiski tuleb siinkohal pöörata tähelepanu küsimuse sõnastusele. Väide „Naisel peavad olema lapsed, et ennast teostada“ mõõdab hoiakut lapse kui eneseteostuse suhtes ja ei mõõda seda kuivõrd oluliseks/vajalikuks peab küsitlevat lapsi enda jaoks tervikuna. Laste saamist analüüsinud hiljutine uuring (Oras ja Unt 2008) näitab, et keskmiselt soovivad inimesed endale 2,24 last ning varasemad uuringud (Tiit ja Ainsaar 2002) on toonud esile, et laste saamise motiive on palju ning eneseteostus on nendest keskmise tähtsusega.

Joonis 11. Nõustumine väitega „naisel peavad olema lapsed, et ennast teostada“ nõustujate (täiesti nõus + nõus) osakaal vanusrühmades aastatel 1990, 1996, 1999 ja 2009 (Allikad:

European Value Survey 1990, 1999; World Value Survey 1996 ja käesoleva uuringu andmed 2009)

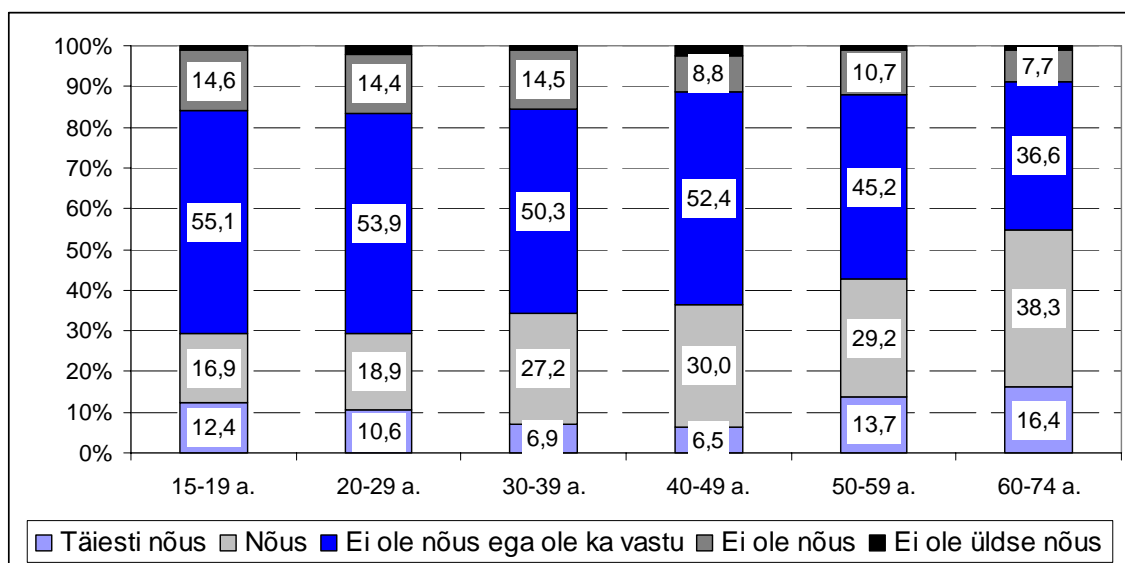
Järgnevalt keskendume noorte iseseisvumisele. 2006. aasta Euroopa Sotsiaaluuringu andmed näitavad, et vanematest eraldi elama asumine on oluline täiskasvanuks saamise kriteerium nii 18-25-aastastele inimestele kui ka 46-aastastele ja vanematele. Mõlemas vanusrühmas pooldas ligikaudu 45% inimestest väidet, et noorest inimesest teeb täiskasvanu vanematest eraldi elama asumine. 2009. aasta uuringu andmed näitavad, et ootuspäraselt soovivad 15-19aastased kolida vanemate juurest eraldi elama (Joonis 12). 57% 15-19-aastastest noortest on nõus väitega, et *“Kui lapsed saavad 18-20 aasta vanusteks, peaksid nad hakkama elama iseseisvalt”*. Sarnane nõustujate osakaal on ka vanimas vanusrühmas. Seevastu 20-39-aastaste seas on antud väitega nõustujaid 10 protsendipunkti võrra vähem. Seega on iseseisva elu alustamise osas noorte ja vanemaeliste inimeste arvamused suhteliselt sarnased, kuid arvestada kõiki mõjureid, pole vanuselised erinevused siiski statistiliselt olulised (Tabel 2).

Joonis 12. Vastus väitele „kui lapsed saavad 18-20 aasta vanusteks, peaksid nad hakkama elama iseseisvalt“ vanusrühmade lõikes

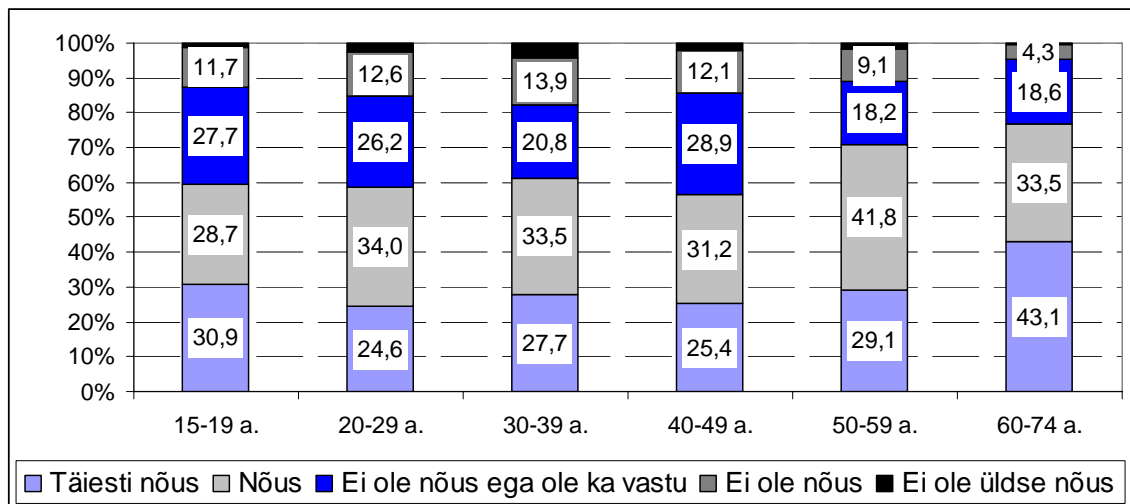
Kui lahutamise lubatavuse osas vanusrühmade vahel erinevusi esile ei tulnud, siis küsimuses, kelle juurde peaks laps peale lahutust jääma, tulevad selgelt esile vanusrühmade

vahelised erinevused (Joonis 13). Üldiselt ollakse neutraalsel seiskohal, kuid samas on märkimisväärne, et väitega mittenoostujate osakaal on kõigis vanusrühmades väga madal. Pooled noorematest inimestest pole antud küsimusega ei nõus ega ka vastu, seevastu 60-74-aastaste seas leiavad pooled vastajad, et laps peaks jääma emaga. Selline tulemus on ka ootuspärane ning näitab, et vanemad inimesed toetavad enam traditsioonilisi soolisi rollijaotusi ning nooremate inimeste hulgas on rohkem neid kes peavad oluliseks isa suurenevat rolli lapse elus.

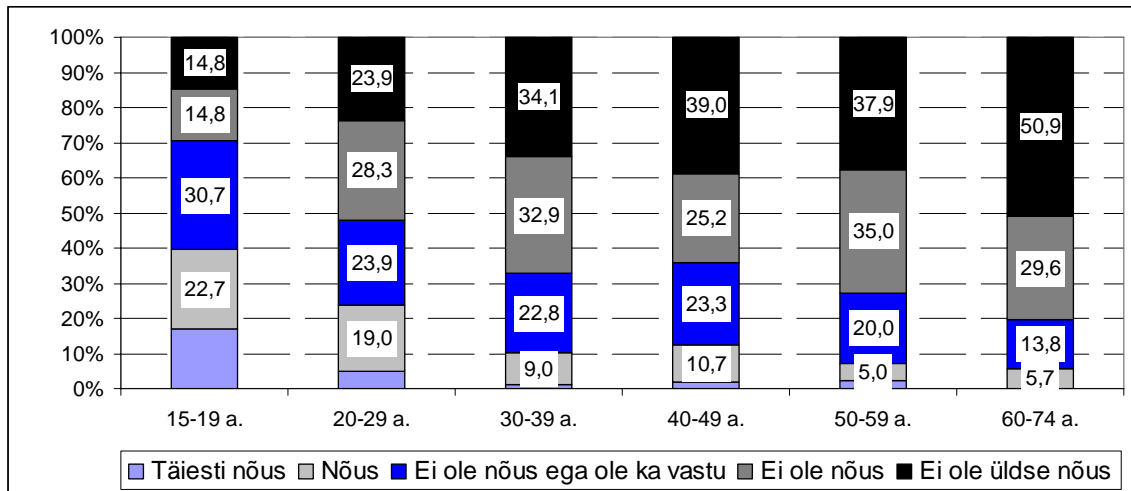
Joonis 13. Vastus väitele „kui vanemad lahutavad, siis lapse jäämine emaga on lapsele parem kui jäämine isaga“ vanusrühmade lõikes

Suhtumises, kas abielu tuleks sõlmida kogu eluks saab tinglikult eristada kolm peamist vanusrühma. Vanuses 15-39 nõustub ligi 60% arvamusega, et abielu tuleks sõlmida kogu eluks. Natuke madalam on nõustujate osakaal vanusrühmas 40-49 ning suurim on nõustajate osakaal vanemate inimeste seas (Joonis 14). 40-49-aastaste madalamat nõustajate osakaalu võib seletada ka lahutatud inimeste suurema hulga antud vanusrühmas – neil on ilmselt kõige rohkem isiklikke kogemusi lahutustega, mis omakorda on vähendanud nende usku kogu elu kestvasse abiellu.

Joonis 14. Nõustumine väitega „abielu tuleks sõlmida kogu eluks“ vanusrühmade lõikes

Ka hoiak homoseksuaalsete paaride õigustesse on tugevalt seotud vanusega (Tabel 2, Joonis 15). Kui nooremate inimeste seas on neid, kes annaksid homoseksuaalsetele paaridele samad õigused kui heteroseksuaalsetele ligemale 40%, siis kõige vanemate seas ainult alla 6%. Mittenõustujate osakaal kasvab vanuse kasvades. Nooremaeliste puhul võib suuremat nõustujate osakaalu seletada sellega, et tänapäeva massikultuur on homoseksuaalsete paaride suhete osas soosiv, noortel võib endi tutvusringkonnas olla homoseksuaale ning üldiselt muutub maailm tolerantsemaks vähemuste suhtes. Näiteks 2001. aastal läbi viidud üliõpilaste küsitluses selgus, et igal kümnendal vastajal oli tutvusringkonnas samasoolisi kooselupaare ning suhtumine neisse oli neutraalne (Pall 2003).

Joonis 15. Nõustumine väitega „homoseksuaalsetel paaridel peaksid olema samad õigused kui heteroseksuaalsetel paaridel“ vanusrühmade lõikes.

4.3 Haridus ja perega seonduvad hoiakud

Haridustase mõjutab inimeste suhtumist homoseksuaalsete paaride õigustesse. Põhiharidusega inimestest nõustub 24% vajadusega võrdsete õiguste järele, kõrgharidusega inimestest 15% ning kutse-, kesk-, keskeriharidusega inimestest 12,3%. Siiski kontrollides koosmõjusid vanusega, ilmnes, et põhiharidusega inimeste suurem tolerantsus on pigem seletatav antud haridusrühma keskmiselt noorema vanusega – nagu eelpool nägime on nooremad inimesed üldiselt homoseksuaalsete paaride õiguste suhtes tolerantsemad. Kõigi teiste analüüsitud hoiakute osas erinevusi hariduse lõikes ei ole.

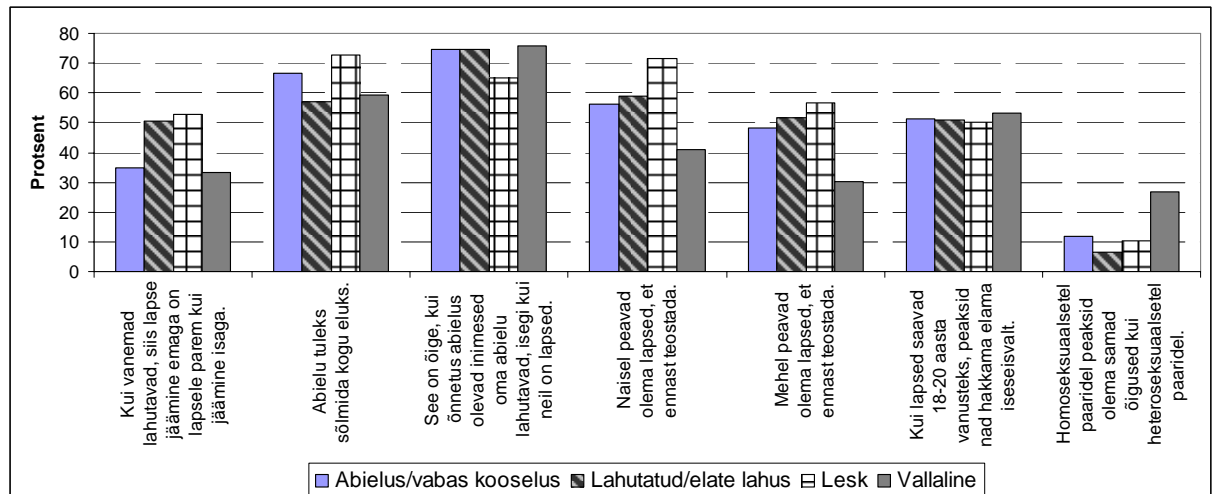
4.4 Elukoht ja perega seonduvad hoiakud

Elukoha järgi erineb kõige enam suhtumine õnnetu abielu lahutamisse ja väitesse, et laps on naise enesetoestuseks tähtis. Nimelt pooldas pealinnast pärit inimestest ligikaudu 60% väidet, et naise enesetoestuse jaoks on lapsed olulised. Tallinnas elavad inimesed pooldavad enam homoseksuaalsete paaride võrdseid õigusi (19,2%) kui teistes

haldusüksustes (suuremates linnades 15,4%; maakonnakeskustes 13,3% ja küldes 11,3%) ja usuvad, et see on õige kui õnnetus abielus olevad inimesed lahutavad.

4.5 Perekonnaseis ja perega seonduvad hoiakud

Hoiakud võivad olla sõltuvad inimese enda perekonnaloost s.t. hoiakud on seotud isiklike kogemustega. Järgnevalt vaatame hoiakuid inimeste perekonnaseisu lõikes. Joonis 15 esitab ühe või teise väitega nõustujate osakaalu perekonnaseisu lõikes ning joonisel 16 on toodud välja perekonnaseisu rühmade keskmiste hinnangute erinevus üldisest keskmisest hinnangust.

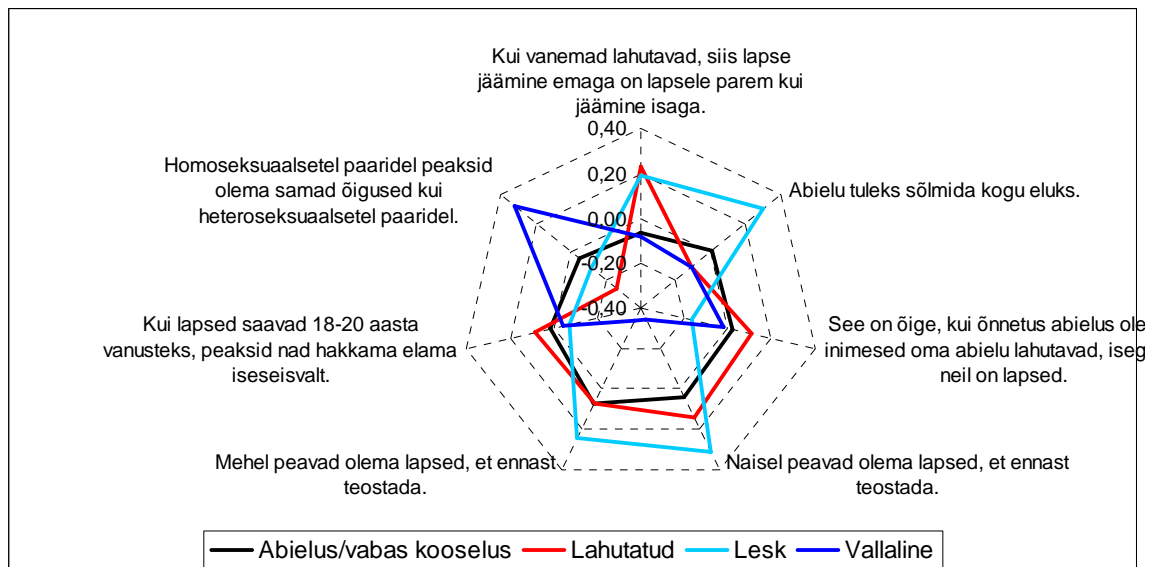
Joonis 16. Perekonnaseis ja väidetega nõustujate osakaal.

Vaadeldes väidetega nõustujate osakaalu perekonnaseisu järgi (Joonis 16) ilmneb, et arvamused erinevad perekonnaseisu lõikes, kuid paljuski on erineva perekonnaseisuga inimeste hoiakute erinevus seletatud pigem teiste sotsiaaldemograafiliste näitajate, nt vanuse, kaudu (Tabel 2). Võrreldes vallaliste inimestega on abielus, lahutatud ja lesed keskmiselt vanemad, seega hoiakutes väljenduvad pigem vanusest tulenevad erinevused.

Kontrollides perekonnaseisu ja teiste sotsiaaldemograafiliste tegurite koosmõju, ilmnes et inimese perekonnaseis on seotud ainult kahe väitega. Võrreldes vallaliste inimestega nõustuvad abielus ja lahutatud inimesed vähem homoseksuaalsete paaride võrdsete

õigustega ja võrreldes vallaliste ja lahutatud inimestega on leskede seas enim neid, kes näevad abielus sagedamini eluaegset liitu (Tabel 2).

Joonisel 17 on toodud erineva perekonnastaatusega inimeste hoiakute erinevus üldisest keskmisest hoiakust – mida kaugemal on graafikul joon 0 punktist, seda suurem on antud grupi hoiakute erinevus Eesti keskmisest. Nullist suurem väärtus tähendab, et antud perekonnaseisu esindavad inimesed nõustuvad keskmisest enam ja nullist väiksem väärtus, et nõustuvad keskmisest vähem antud väitega.

Joonis 17. Erinevus üldisest keskmisest hinnangust perekonnaseisu lõikes. (Keskmised mõõdetud skaalal 1 täiesti nõus – 5 ei ole üldse nõus; joonisel on esitatud keskmiste erinevus üldisest keskmisest)

Jooniselt 17 näeme veelkord, et kõige sarnasemad on perekonnaseisu alusel hinnangud lapse iseseisvumisele. Muude väidete puhul ilmnevad erinevused.

Lesed nõustuvad keskmisest enam väitega, et lapse jäämine emaga peale lahutust on parem kui jäämine isaga, et abielu tuleks sõlmida kogu eluks ning lastes nähakse olulisemat rolli nii naise kui mehe eneseteostuse jaoks. Lesed toetavad keskmiselt vähem homoseksuaalsete paaride võrdseid õigusi ning abielude lahutamist.

Lahutatud inimesed toetavad ootuspäraselt keskmisest enam väidet, et õnnetu abielu tuleks pigem lahutada, samuti toetatakse lahutuse korral enam lapse jäämist emaga. Tunduvalt vähem ollakse tolerantne homoseksuaalsete paaride võrdsete õiguste osas.

Vallalised aktsepteerivad, võrreldes teiste rühmadega, rohkem homoseksuaalsete paaride õigusi ning peavad laste olemasolu inimese eneseteostuseks vähem oluliseks kui lesed, abielus ja lahutatud inimesed. Seega kokkuvõtlikult võib öelda, et vallalised inimesed on pereväärtuste osas liberaalsemad ning rohkem tolerantset, kuid seda tänu oma keskmisest nooremale vanusele.

4.6 Laste olemasolu ja hoiakud

Kuigi võiks eeldada, et alaealiste lastega inimeste hoiakud erinevad pereloomelistes küsimustes ülejäänud inimeste hoiakutest, siis seda üheselt kinnitada ei saa. Näiteks küsimuses, kas abielu tuleks lahutada isegi kui peres on kasvamas lapsed, erinesid alaealiste lastega ja lasteta inimeste (lapsed suured, elavad eraldi või lapsi pole) hinnangud vaid kuue protsendipunkti võrra (Tabel 3). Küsimuses, et kas laste olemasolu on määrav naise eneseteostuse jaoks ilmneb, et antud väitega on just vähem nõus need inimesed, kellel endil on hetkel alaealised lapsed. Antud väitega oli nõus 46% alaealiste lastega inimestest ja 58% nendest, kelle leibkonnas ei ole alaealisi lapsi (Tabel 3).

Tabel 3. Väidetega nõustujate osakaal alaealiste lastega ja alaealiste lasteta peredest pärit inimeste seas (%)

	Alaealiste lastega N=354	Ei ole alaealisi lapsi N= 658
Kui vanemad lahutavad, siis lapse jäämine emaga on lapsele parem kui jäämine isaga.	34	38
Abielu tuleks sõlmida kogu eluks.	60	64
See on õige, kui õnnetus abielus olevad inimesed oma abielu lahutavad, isegi kui neil on lapsed.	75	69
Naisel peavad olema lapsed, et ennast teostada.	46	58
Mehel peavad olema lapsed, et ennast teostada.	37	47
Kui lapsed saavad 18-20 aasta vanusteks, peaksid nad hakkama elama iseseisvalt.	48	51
Homoseksuaalsetel paaridel peaksid olema samad õigused kui heteroseksuaalsetel paaridel.	15	12

Eeldasime, et pered, kus kasvab rohkem alaealisi lapsi väärtustavad enam traditsioonilist tugevat perekonda. Hüpotees leidis kinnitust ainult ühe väite puhul, nimelt selgus, et iniviidid, kelle peres kasvab kolm või enam alaealist last väärtustavad kõrgemalt abielu sõlmimist kogu eluks (Tabel 4).

Tabel 4. Peres kasvavate lase arv ja hoiakud (%)

	<i>Abielu tuleks sõlmida kogu eluks.</i>			<i>See on õige, kui õnnetus abielus olevad inimesed oma abielu lahutavad, isegi kui neil on lapsed.</i>		
	1 laps N=197	2 last N=113	≥3 N=44	1 laps N=197	2 last N=113	≥3 N=44
Täiesti nõus	31,5	29,2	32,6	32,0	12,4	18,6
Nõus	27,9	23,9	48,8	46,2	55,8	62,8
Ei ole nõus ega ole ka vastu	20,3	23,9	11,6	15,7	21,2	14,0
Ei ole nõus	15,7	15,9	2,3	3,0	5,3	2,3
Ei ole üldse nõus	3,0	1,8	2,3	0,5	1,8	0,0
Ei oska öelda	1,5	5,3	2,3	2,5	3,5	2,3

81% kolme ja enama lapsega peredest pärit inimestest nõustus väitega „abielu tuleks sõlmida kogu eluks“, samas kui peredes, kus kasvas kaks alaealist last, oli nõustujate protsent 53 (Tabel 4). Samuti ilmnisid erinevused hoiakus lahutuse suhtes. Lahutusega nõustujate protsent oli kahe lapsega peresid esindavate inimeste seas madalam (68%) kui seda ühe (78%) ja kolme ning enama lapsega (81%) peredest inimeste seas. Erinevused hinnangutes on põhjendatavad sellega, et kolme ja enama lapsega inimeste seas on rohkem eestlasi ja maapiirkondadest pärit inimesi. Laste arv peres ei olnud seotud statistiliselt oluliste erinevustega hinnangutes, mis mõõtsid laste tähtsust indiviidi eneseteostuse jaoks.

4.7 Kodune keel ja perega seonduvad hoiakud

Võrreldes eestikeelset ja venekeelset elanikkonda omavahel, tuleb esile, et venekeelne elanikkond on traditsioonilisem küsimustes, mis puudutavad abielu ja lahutust ning laste olulisust inimese eneseteostuses. Eestlased aga on võrreldes venekeelse elanikkonnaga vähem tolerantsed homoseksuaalide õiguste osas, kuid samas pooldavad rohkem lahutust (Tabel 2).

Analüüsi tulemused näitavad, et venekeelse elanikkonna hinnangud on soo lõikes rohkem polariseerunud kui seda eestikeelse elanikkonna puhul. Eestlaste hulgas erinevad meeste ja naiste hoiakud ainult kahes aspektis - võrreldes meestega peavad naised enam õigustatuks lahutust ja võrdseid õigusi homoseksuaalsetele paaridele ning eesti mehed toetavad enam laste varasemat kodunt lahkumist. Venekeelse elanikkonna puhul näeme soolist erinevust aga tervelt nelja hoiaku puhul. Venekeelsed naised toetavad venekeelsetest meestest enam laste jäämist emaga peale lahutust, õnnetu abielu lahutamist ning laste tähtsust naise eneseteostuse jaoks (Tabel 5).

Tabel 5. Väidetele antud hinnangute keskmine ja keskmiste erinevused rahvuse ja soo lõikes (1 täiesti nõus – 5 ei ole üldse nõus)

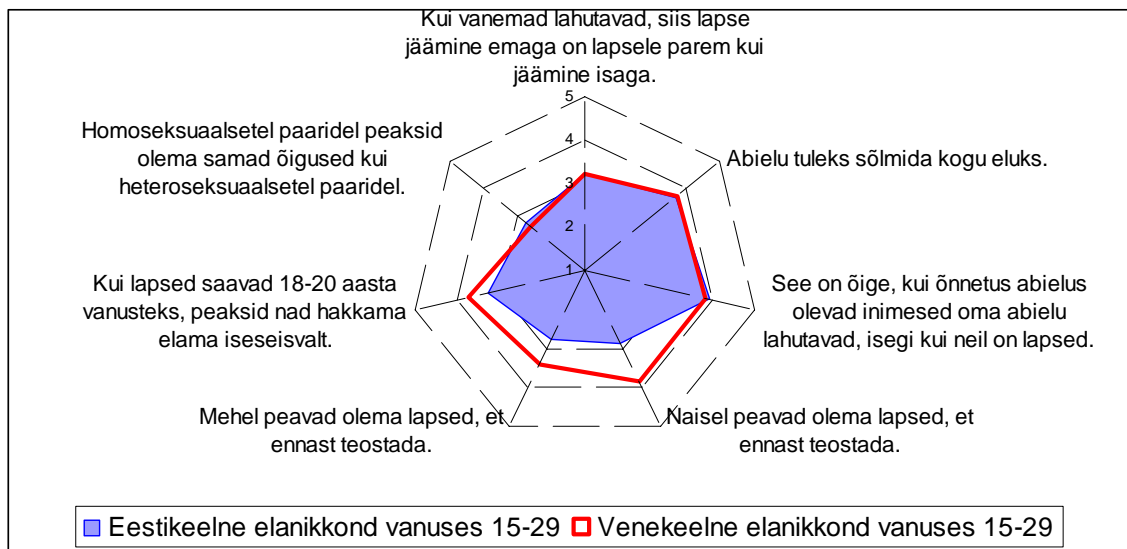
		Keskmine	v.m – v.n	e.m- e.n	v.m- e.m	v.n- e.n
Kui vanemad lahutavad, siis lapse jäämine emaga on lapsele parem kui jäämine isaga.	Vene mees	2,76	**			**
	Vene naine	2,35				
	Eesti mees	2,75				
	Eesti naine	2,69				
See on õige, kui õnnetus abielus olevad inimesed oma abielu lahutavad, isegi kui neil on lapsed.	Vene mees	2,29	*	**		
	Vene naine	2,01				
	Eesti mees	2,22				
	Eesti naine	2,01				
Naisel peavad olema lapsed, et ennast teostada.	Vene mees	2,24	*		**	**
	Vene naine	1,89				
	Eesti mees	2,72				
	Eesti naine	2,66				
Mehel peavad olema lapsed, et ennast teostada.	Vene mees	2,43			**	**
	Vene naine	2,21				
	Eesti mees	2,90				
	Eesti naine	2,88				
Kui lapsed saavad 18-20 aasta vanusteks, peaksid nad hakkama elama iseseisvalt.	Vene mees	2,25		**	*	**
	Vene naine	2,32				
	Eesti mees	2,54				
	Eesti naine	2,69				
Homoseksuaalsetel paaridel peaksid olema samad õigused kui heteroseksuaalsetel paaridel.	Vene mees	3,55		**	*	
	Vene naine	3,54				
	Eesti mees	3,92				
	Eesti naine	3,62				

Olulisuse nivoo ** < 0,01 * <0,05

Võrreldes erineva etnilise kuuluvusega naisi ja mehi omavahel, ilmneb, et nii naiste kui meeste puhul tulevad esile erinevused küsimustes, mis puudutavad laste olemasolu eneseteostuse jaoks ning laste eraldi elama asumist. Meeste puhul ilmneb erinevus veel homoseksuaalide õigustele antud hinnangus ja naiste puhul lapse jäämises emaga peale lahutust. Vene keelt põhikeelena rääkivad mehed kui naised nõustuvad enam väitega kui eestlastest sookaaslased, et lapsed on olulised eneseteostuse jaoks ning samuti on venekeelsete meeste ja naiste seas rohkem levinud hoiak, et lapsed peaksid 18-20-aastaselt iseseisvalt elama asuma. Venekeelne mees on homoseksuaalide õiguste suhtes tolerantsem

kui seda eesti mees. Naiste puhul ilmneb aga, et vene rahvusest naine esindab traditsioonilisemat hoiakut, mille kohaselt peale lahutust võiks laps jääda pigem emaga. Eesti naiste ja venekeelt rääkivate naiste hoiakud eristuvad omavahel rohkem kui eesti ja vene meeste hoiakud.

Järgnevalt võrdleme ühealiste eesti- ja venekeelse elanikkonna hinnanguid (Joonised 18.1-18.3).

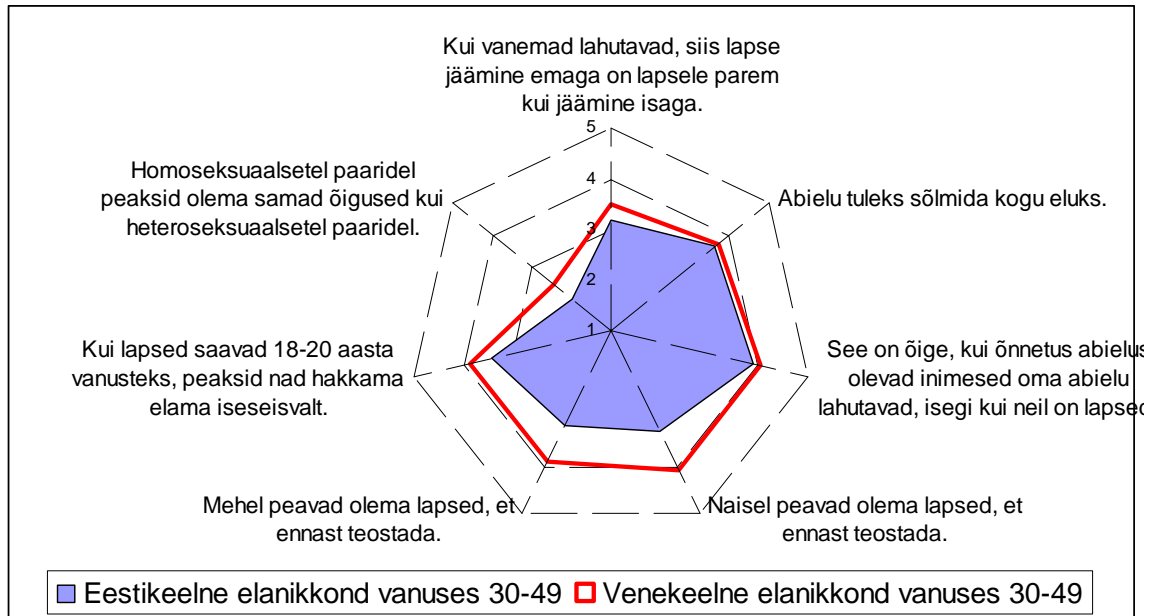

Joonis 18.1. Eesti- ja venekeelse 15-29-aastase elanikkonna hinnangute keskmine (1 ei ole üldse nõus – 5 täiesti nõus).

Kui algselt võiks arvata, et venekeelse ja eestikeelse elanikkonna hoiakute erinevused on seda väiksemad mida nooremasse vanusgruppi kuulutakse, siis tegelikult ilmnes hoopis vastupidine muster - 50-74 aastaste inimeste seas on hinnangute erinevused kõige väiksemad ning enim eristub eestikeelne elanikkond venekeelsest elanikkonnast 30 kuni 49-aastaste vanusrühmas.

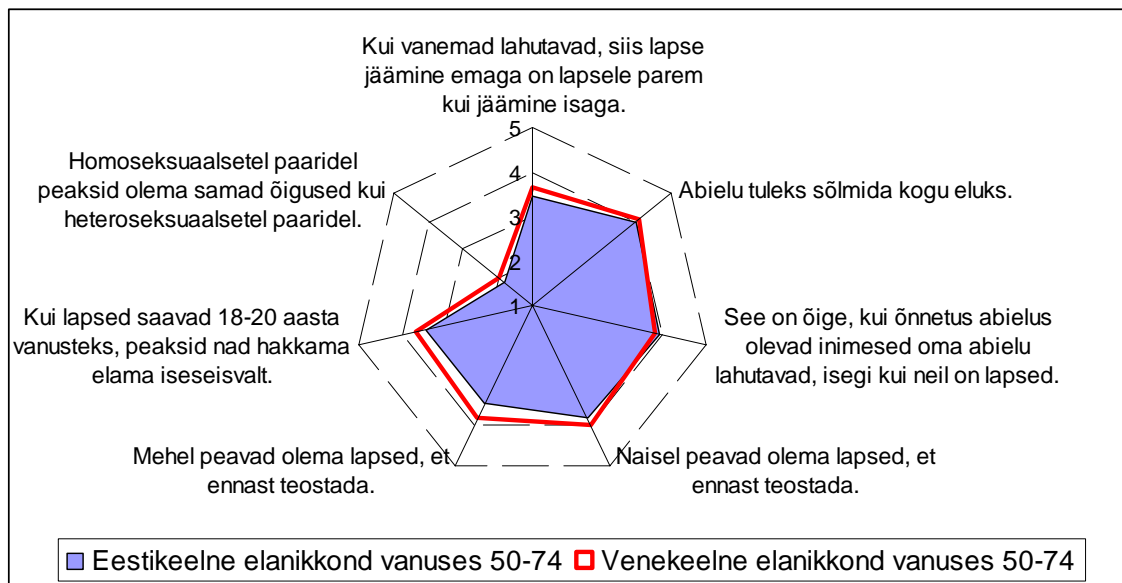
Eesti 15-29aastaste vene noorte jaoks on võrreldes eesti noortega tähtsam laste olemasolu nii mehe kui naise eneseteostuseks ja pooldatakse enam laste suhteliselt varast kodunt lahkumist (Joonis 18.1).

30-49-aastaste eestlaste ja venekeelsete inimeste arvamused erinevad kõigis väidetes va eluaegse abielu ja lahutamise osas (Joonis 18.2). Teistes küsimustega nõustub venekeelne elanikkond enam kui seda eestlased.

Joonis 18.2. Eesti- ja venekeelse 30-49-aastase elanikkonna hinnangute keskmine (1 ei ole üldse nõus – 5 täiesti nõus)

Statistiliselt olulisel määral eristuvad vanemaealiste (50-74aastaste) eestikeelse ja venekeelse elanikkonna arvamused vaid kahes küsimuses. Vene keelt rääkivad inimesed toetavad enam homoseksuaalsete paaride võrdseid õigusi. Samuti leiavad nad vanemaealiste eestlastega võrreldes sagedamini, et mehe eneseteostuse jaoks on lapsed olulised.

Joonis 18.3. Eesti- ja venekeelse 50-74-aastase elanikkonna hinnangute keskmine (1 ei ole üldse nõus – 5 täiesti nõus).

Lisaks vaadati keelerühmade sees, kas eestlaste seas on ealised erinevused suuremad kui venekeelse elanikkonna seas. Selgus, et eestikeelse elanikkonna seas on vanusrühmade vahelised erinevused hoiakutes suuremad kui venekeelse elanikkonna hulgas. Eesti keelse elanikkonna puhul puuduvad vanusest tulenevad erinevused vaid hinnangutes abielu lahutamise ja laste eraldi elama asumise küsimuses. Venekeelse elanikkonna puhul on nooremad ja eakamad inimesed lisaks antud kahele hoiakule, sarnasel arvamusel ka küsimustes, mis puudutavad abielusõlmimist ja laste olulisust naise eneseteostuses.

5. Arutelu: Muutuvad pereväärtused muutavas ühiskonnas

Eestis on perekonnaelu puudutavad väärtuselised, hoiakulised ja käitumuslikud muutused suhteliselt sarnased mujal läänelikus kultuuriruumis toimuvate muutustega. Näiteks Thorntoni ja Young-DeMarco (2001) ülevaade ameeriklaste pereväärtuste muutumisest rõhutab, et perekond on endiselt oluline nendes aspektides, mis puudutab abielu ja lapsi ning seda näitab ka antud uuring eestimaalaste hoiakute kohta - rõhutatakse pühendumist abielule ehk siis usutakse, et abielu sõlmitakse kogu eluks. Kuidas aga seletada, et pooldatakse kogu elu kestvat abielule kui ka lahutust, isegi kui lapsed on väiksed?

Thornton ja Young-DeMarco seletavad seda sellega, et perekond ei ole tänapäeval enam kohustus, vaid tegemist on vaba otsusega. Nõrgenenud on ühiskonna poolt peale surutav norm, et inimesel peab olema perekond ja lapsed (Hagestad ja Call, 2007) ning nooremate põlvkondade pereloomeline käitumine muutub peresündmuste ajastuse ning kombinatsioonide alusel järjest mitmekesisemaks (Cherlin, 1988; Elzinga ja Liefbroer, 2007, Ravanera, Rajulton ja Burch, 2004). 2009. aasta uuringust selgus, et vanemaealiste inimeste jaoks on traditsioonilised perenormid tähtsamad, siis noorte jaoks enam mitte nii väga. See on vastavuses pereloomelise käitumisega, indiviidide eluteel on vähenenud perekonnasündmuste normeeritus. Suurenev perevormide variatiivsus nõrgestab abielu kui institutsiooni kontrolli inimese käitumise üle. Kuna abiellumine ei ole norm ehk puudub sotsiaalne surve abiellumiseks, tähendab see seda, et ka abiellumisega kaasnevad reeglid ja kohustused muutuvad. Seega on suurenenud individuaalne valikuvabadus, mis omakorda viib selleni, et kuigi abielu hinnatakse kõrgelt ei tähenda see seda, et ei tohiks lahutada.

Abieluelsete seksuaalsuhete aktsepteerimine ja samas abieluväliste suhete taunimine võib viia Thorntoni ja Young-DeMarco hinnangul selleni, et abiellumist lükatakse järjest enam edasi või eelistatakse oma vabaduse säilitamise nimel mitte abielluda (2001:1032). Selline käitumine tähendab, et toimub selektsioon, mille alusel inimesed polariseeruvad kahte rühma. Ühelt poolt need, kes pühenduvad abiellumisele ja abielule ning teised, kes ei abiellu kunagi. Samas see ei tähenda, et väärtustes ehk siis nii-öelda ideaalis väljenduks muutus - näiteks siiski enamus inimesi soovib Eestis endale lapsi (Oras ja Unt, 2008), kuigi lastetute inimeste hulk on kasvanud.

Cherlin (2004) järgi tuleks hoopis küsida, et kui vaba kooselu ja üksikvanemaks olemine on ühiskonnas niivõrd aktsepteeritud, siis miks ikkagi soovitakse abielluda. Siinkohal jõuame tagasi selleni, et perekonna sümboliline väärtus on endiselt kõrge, kuid praktiline väärtus ehk siis isiklikust kogemusest tulenevad situatsioonilised hoiakud on muutunud. Eestimaalaste jaoks on abielu sümboliline väärtus „abielu tuleks sõlmida kogu eluks“ suhteliselt kõrge, ainult 12% vastanutest ei nõustu antud väitega. Teisalt abielu püsivust toetavad normid on selgelt nõrgenenud ning konkreetse hoiaku tasandil ilmneb, et ainult 5,5% vastanutest ei poolda „õnnetu abielu lahutamist“. Teades lahutuste suhteliselt kõrget

arvu, võime nentida, et seega on omavahel vastavuses pigem hoiakud ja käitumine mitte aga niivõrd sümboliline pereväärtus ja käitumine.

Samas ei saa jätta rõhutamata, et hoiakute mõõtmisel tuleb suurt tähelepanu pöörata väidete sõnastusele ehk sellele, mida me antud väitega mõõta tahame. 2006. aasta Euroopa Sotsiaaluuringus esitati sarnane küsimus abielu lahutamise kohta: *Kuivõrd Te kiidate heaks, et mees/naine lahutab sel ajal, kui tal on alla 12-aastased lapsed?* Antud küsimuse puhul 11% vastajatest leidis, et nad ei kiida seda üldse heaks, 39% ei kiida heaks ja 42% ei kiida ega laida ning 4% kiidab heaks ja 4% ei oska öelda. Seega kahe uuringu tulemuste vahel on teatav vastuolu, sest 2006. aasta uuring näitab tegelikult, et 50% ei kiida lahutust heaks, 2009. aastal aga et 71% nõustub lahutusega. Vastus peitub küsimuse sõnastuses. 2009. aasta uuringus küsiti kuivõrd vastaja nõustub väitega: *See on õige, kui õnnetus abielus olevad inimesed oma abielu lahutavad, isegi kui neil on lapsed.* Seega antud juhul on rõhutatud, et abielu on õnnetu. See on ka üheks seletuseks, miks 71% vastajatest nõustub, et õnnetu abielu tuleks lahutada. Teisalt tuleb eristada nõustumist ja heaks kiitmist. Nõustumine ei pruugi alati tähendada seda, et käitumine kiidetakse heaks. Siin tuleb esile hoiakute erisus, heakskiidu küsimine on rohkem väärtusi ja ideaalset nägemust kaardistav, nõustumine aga näitab pigem vastavust üldistele sotsiaalsetele normidele.

Väärtus, mis saab järjest enam oluliseks ka Eestis, on võrdsus. Nooremaelised inimesed peavad võrdsust pereloomelistes küsimustes olulisemaks (homoseksuaalsete paaride võrdsed õigused, lapse võrdsed võimalused peale lahutust jääda ükskõik kumma vanemaga) kui vanemaealised. Võrduse ihaldamises ja võrdõigusliku ühiskonna poole liikumises näevad osad autorid väljakutset senisele tüüpilisele perekonnale. Thornton ja Young-DeMarco (2001) toovad esile, et probleeme võib tekitada vastuolu väärtuste vahel. Ühelt poolt perekonna kõrgelt hindamine, laste soovimine ja abielu väärtustamine, teisalt aga võrdsuse ja isikliku vabaduse ihalus. Võib nentida, et sellest vastuolust tulenevalt oleme tunnistanud käitumise muutustele perekonnaelu erinevates valdkondades: taasloodud perekonnad, hilisem pereloomise vanus, suhete ja partnerite paljusus individuaalsel eluteel jne. Samas suurem partneritevaheline perekonnasisene võrdus on aluseks paremaks töö-

ja pereelu ühitamiseks ning harmoonilisemaks pereeluks, mis peaksid tugevdama perekonna koospüsivust.

Bulcroft jt (2000) toovad esile, et inimesed tajuvad üha enam riskide (petetud saamine, mahajätmine, lahkumine jne) suurenemist partnerlussuhetes, mis omakorda tähendab perekonnaloome protsessi muutumist järjest enam ratsionaalseks käitumiseks. Ratsionaalse käitumise esiletõus toob endaga aga taas kaasa võimaluse suuremateks riskideks – ei saa olla kindel töötuses „abielus kuni surm meid lahutab“, karjääri nimel laste saamise edasilükkamine võib viia lastetuseni jne. Kui pereelu raamivad normid (kes, kus, millal, kellega kui kauaks, kuidas perekonna loob) ehk ühiskonnas heakskiidetud ettekirjutised nõrgenevad, siis hakkab pereloomeline käitumine üha enam juhinduma individuaalsetest huvidest, vajadustest, soovidest, ideaalidest ja eesmärkidest.

Sellised muutused on väljakutse riigi sotsiaal-, pere- ja rahvastikupoliitikale. Peamiseks küsimuseks saab, et kas erinevad poliitikad, programmid ja meetmed toetavad perekondade kohanemist uute sotsiaalsete ja majanduslike tingimustega ning perekonna sisest sidusust. Orthneri (1995) järgi tuleks pidada prioriteetseteks neid poliitikaid, mis toetavad abikaasade, laste ja vanemate vaheliste stabiilsete suhete teket ja püsivust ning teiseks vähendavad ebastabiilsusega (institutsioonilised muutused, perekonnas toimuva üleminekud nt. perekonna purunemine) kaasnevat hinda.

Kokkuvõte

Käesolev raport keskendus pereväärtustele ja hoiakutele Eestis, täpsemalt peamistele toimunud muutustele perekonnaga seonduvates hoiakutes ja eestimaalaste pereväärtuste kaardistamisele 2009. aastal. Eesmärk oli välja selgitada, millised on eestimaalaste hoiakud perekonnaga seonduvates küsimustes ja mis asjaolud neid hoiakuid mõjutavad. Tulemustest selgus, et peamised erinevused hoiakutes tulevad esile soo, vanuse ja rahvuse lõikes.

- Kui vanemad lahutavad, siis lapse jäämine emaga on lapsele parem kui jäämine isaga – antud väitega nõustus 36% eestimaalastest. Lapse emaga jäämist pooldasid rohkem venekeelt kõnelevad ja vanemad inimesed.
- Abielu tuleks sõlmida kogu eluks – antud väitega nõustus 66% küsitletutest, ning abielule pühendumist ja abielu pikaajalisust pooldab rohkem venekeelne elanikkond ja vanemaealised inimesed.
- Õnnetus abielu lahutamist, isegi kui peres on lapsed pooldas 71% eestimaalastest. Enam toetavad seda naised. Hoiak õnnetu abielu lahutamise suhtes ei sõltu vastaja vanusest, küll aga rahvusest. Eestlased pooldavad lahutamist enam kui venekeelne elanikkond. Samuti ilmnisid regionaalsed erinevused – maapiirkondades pigem taunitakse lahutust.
- Pooled eestimaalased nõustuvad, et kui lapsed saavad 18-20 aasta vanusteks, peaksid nad hakkama elama iseseisvalt. Meeste hulgas oli nõustujate osakaal suurem kui naiste seas. Samuti venekeelne elanikkond toetab antud väidet rohkem kui eestlased.
- 13,3% eestimaalastest pooldab, et homoseksuaalsetel paaridel peaksid olema samad õigused kui heteroseksuaalsetel paaridel. Naisi on nõustujate seas rohkem kui mehi, samuti on antud hoiak tugevalt seotud küsitletava vanusega, nooremaelised on tunduvalt tolerantsemad kui vanemaealine elanikkond. Võrreldes eestlastega on venekeelne elanikkond rohkem homoseksuaalide õigusi toetav. Võrreldes vallalistega on vähem tolerantset abielus/vabas kooselus ja lahutatud inimesed.
- 52,9% inimestest usub, et naisel peavad olema lapsed, et ennast teostada. Laste olemasolu eneseteostusena on olulisem vanemaealistele inimestele. Väitega nõustujate osakaalu erinevus noorimas ja vanimas vanusrühmas on kahekordne. Lapsed on naise eneseteostuse jaoks venekeelsele elanikkonnale olulisemad kui eestlastele.
- 43,7 % inimestest nõustub, et mehel peavad olema lapsed, et ennast teostada. Vanemate inimeste jaoks on laste olemasolu ka meeste puhul tähtsam kui noorematele. Lapsed on mehe eneseteostuse jaoks venekeelsele elanikkonnale olulisemad kui eestlastele.

Kokkuvõtlikult kinnitas käesolev uuring, et eestimaalaste hoiakud pereelu puudutavates küsimustes lahknevad rahvuse alusel. Samuti on põlvkondade nägemus perekonnaelust erinev, kuid seda mitte nii suures ulatuses kui oleks võinud eeldada. Nooremad inimesed pooldavad enam meeste-naiste ja kooselutüüpide võrdsust ning laste vajalikkust eneseteostusena hinnatakse vähem oluliseks kui seda teevad vanemaalised inimesed.

Vaadates antud uuringu tulemusi laiemalt Eestis läbiviidud perekonnauuringute kontekstis, tuleb esile, et perekonnaga seonduvates hoiakutes on toimunud muutus, kuid seda mitte niivõrd perekonna üldises sümbolilises väärtuses. Perekond on oluline, lapsi soovitakse, abielu peaks kestma terve elu, kuid normid, mis selliste väärtuste saavutamist toetavad on tunduvalt nõrgenenud. Seega on oma perekonnaideaali poole püüdlemine rohkem indiviidide endi kätes: suurem vabadus, võrdsus, kuid samas see tähendab suuremaid riske ja varieeruvust pereloomelises käitumises.

Kirjandus

Ainsaar, M. ja Oras, K. (2000). Laste arvu mõjutavad tegurid Eestis. A. Ainsaar (toim.). *Laste- ja perepoliitika Eestis ja Euroopas*. Tartu: Rahvastikuministri büroo, 112-133.

Axinn, W.G., Barber, J.S. (1997). Living Arrangements and Family Formation Attitudes in Early Adulthood. *Journal of Marriage and Family*, 59, 595-611.

Barber, J.S. (2001). Ideational Influences on the Transition to Parenthood: Attitudes toward Childbearing and Competing Alternatives. *Social Psychology Quarterly*, 64, 101-127.

Beck, U., Beck-Gernsheim, E., (2002). *Individualization*. SAGE Publications: London, Thousand Oaks, New Dehli.

Bulcroft, R., Bulcroft, K., Bradley, K., Simpson, C. (2000). The management and production of the Risk in Romantic Relationships: A Postmodern Paradox. *Journal of Family History*, 25, 63-92.

Byrd, S.E., (2009). The Social construction marital commitment. *Journal of Marriage and Family*, 71, 318-336.

Cherlin, A. J. (1988). *The Chaning American Family and Public Policy*. Washington DC: Urban Inst. Press.

Cherlin, A. J. (2004). The deinstitutionalization of marriage. *Journal of Marriage and Family*, 66, 841-861.

Elzinga C. H. ja Liefbroer, A. C. (2007). De-standardization of Family-Life Trajectories of Young Adults: A Cross-National Comparison Using Sequence Analysis, *European Journal of Population*, 23, 225-250.

Finch, J., Mason, J. (1990). Filial obligations and kin support for elderly people. *Ageing and Society*, 10, 151-175.

Fishbein, M., Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention, and behavior: An introduction to theory and research*. Reading, MA: Addison Wesley.

Fisher, A. W. (1980). *The Soviet Marriage Market. Mate-Selection in Russia and the USSR*. Prager Publishers.

Hagestad, G. O. ja Call, V. R. A. (2007). Pathways to Childlessness. A Life Course Perspective, *Journal of Family Issues*, 28, 1338-1361.

Hajnal, J. (1962). Two Kinds of Preindustrial Household Formation System, *Population and Development Review*, 8, 449-494.

- Hansson, L. (2000). Muutuv perekond Eestis ja Euroopas. R. Vetik (toim.). *Eesti Inimarengu aruanne*. 42-48.
- Järviste, L., Kasearu, K., Reinomägi, R. (2008). *Abielu ja vaba kooselu: trendid, regulatsioonid, hoiakud*. EV Sotsiaalministeeriumi Toimetised nr. 4/2008.
- Jürisoo, K. (2008). Kooselupaaride nägemus abielust. *Eesti Sotsiaalteaduste VII Aastakonverents*. (<http://www.ut.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=302910/J%FCriso+31.10.pdf>) 04.05.2009
- Karu, M., Kasearu, K., Biin, H. (2007). *Isad ja lapsehoolduspuhkus*. Uuringuraport, PRAXIS. (http://www.praxis.ee/fileadmin/tarmo/Projektid/Tooja_Sotsiaalpoliitika/Isad_ja_vanemapuhkus/Karu_Kasearu_Biin_Isad_ja_lapsehoolduspuhkus_PRAXIS.pdf) 04.05.2009
- Karu, M., Pall, K. (2009). Estonia: from Soviet Union to half way to the Nordic Countries. S. Kamerman, P. Moss (Eds.). *The politics of parental leave policies*. The Policy Press. (ilmumas).
- Kasearu, K. (2003) Kooseluvormi eelistus ja kavandatav pereloomeline käitumine. Kutsar, D. (Toim). *Millist perekonnapoliitikat me vajame?* Tartu Ülikooli Kirjastus, 38-70.
- Kasearu, K. (2005). Abielul põhineva perekonna deinstitutionaliseerumine. *Estonian Social Science online*.
- Kasearu, K. (2008a). Vaba kooselu Eestis ja Euroopas - kas eestlased eelistavad vaba kooselu abielule materiaalsetel põhjustel? M. Ainsaar, D. Kutsar, (toim.). *Eesti Euroopa võrdlustes* (lk. 19 - 34). EV Sotsiaalministeerium: EV Sotsiaalministeerium.
- Kasearu, K. (2008b) Kahe põlvkonna sündimuskäitumine muutuv sotsiaalses kontekstis. Roots, A. Titma M (Toim.) *Valik artikleid kahest põlvkonnast*. (lk 1-30). Tartu: Bookmill.
- Katus, K. (1998). Rahvastikuareng. J. Sillaste, S. Laud, U. Kask (toim.). *Sotsiaaltrendid*. Statistikaamet, 7-23.
- Katus, K., (2000). General Patterns of Post-Transitional Fertility in Estonia, *Trames*, 3, 213-230.
- Kelam, A. (1999). Väärtushinnangute ja hoiakute muutumine aastatel 1985-1998. R. Vetik (toim.). *Eesti Inimarengu aruanne 1999*, 30-35.
- Kutsar, D. (2009). Changing family institution challenges family policy making in Estonia. *Tiedepoliitika* 1/2009, 7-12.
- Kutsar, D., Tiit, E.-M. (2002). *Pereliikmete väärtushinnangud ja demograafilised käitumiseelistused ning perekonna diskursus Eesti sotsiaaltöö praktikas*. (Lepingu

lõpparuanne) Tartu Ülikool.

Lesthaeghe, R. (1995). The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. K. Oppenheim Mason, A.-M. Jensen (Eds). *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford: Clarendon Press, 17-62.

Meyer, T., (1992). *Modernisierung der Privatheit. Differenzierungs- und Individualisierungsprozesse des familialen Zusammenlebens*. Opladen: Westdt. Verl.

Narusk, A. (1995). Estonian family in transition. *Nationalities Papers*, 23, 1, 141-152.

Narusk, A. (1996). Perekond. P. Järve, K. Toomel, L. Viik (toim.). *Eesti Inimarengu aruanne 1996*, 69-77.

Nazio, T. (2006). *Cohabitation, Family and Society: European Experiences*. Routledge.

Oras, K. (2003). Perekonda soovitav laste arv ja ootused riigi perepoliitikale. D. Kutsar (toim). *Millist perekonnapoliitikat me vajame?* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 71-87.

Oras, K., Unt, M. (2008). Sündimust mõjutavad tegurid Eestis. Tallinn: Rahvastikuministri büroo (http://www.rahvastikuminister.ee/public/Raport_19jaan.pdf) 15.04.2009

Orthner, D. (1995). Families in Transition: Changing Values and Norms. R.D. Day, K.R. Gilbert, B.H. Settles, W.R. Burr (Eds.). *Research and Theory in Family Science*. Brooks/Cole Publishing Company, 3-17.

Pall, K. (2003). Mitteformaalsed perekonnad Eestis. D. Kutsar (toim). *Millist perekonnapoliitikat me vajame?* Tartu Ülikooli Kirjastus, 104-114.

Ravanera, Z.R., Rajulton, F. ja Burch, T.K. (2004). Patterns of Age Variability in Life Course Transitions, *Canadian Journal of Sociology*, 29, 527-542.

Rogers, S.J., White, L.K. (1998). Satisfaction with Parenting: The Role of Marital Happiness, Family Structure, and Parents' Gender. *Journal of Marriage and Family*, 60, 293-308.

Rootalu, K. (2008). Abielulahutuste tagajärjed ja suhtumine lahutustesse Euroopas. M. Ainsaar, D. Kutsar (toim.). *Eesti Euroopa võrdlustes*. EV Sotsiaalministeerium, 35-48.

Saraceno, C., Olagnero, M., Torrioni, P. (2005). *First European Quality of Life Survey: Families, Work and Social Networks*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Luxembourg: Office for Official Publication of the European Communities.

Surkyn, J., Lestahaeghe, R. (2004). Value orientation and the second demographic transition (SDT) in Northern, Western and Southern Europe: An Update. *Demographic Research. Special collection 3, article 3*, www.demographic-research.org

Tavit, A. (1975). Abiellumisvanusega seotud probleeme Eesti NSV-s. *Perekonnaprobleemid II*. Tartu: Tartu Ülikool, 88-134

Thornton, A. (1985). Changing attitudes toward separation and divorce: Causes and consequences. *American Journal of Sociology*, 90, 856-872.

Thornton, A., Young-DeMarco, L. (2001). Four Decades of Trends in Attitudes Toward Family Issues in the United States: The 1960s Through the 1990s. *Journal of Marriage and Family*, 63, 1009-1037.

Tiit, E-M. (1993). Eesti rahvastik ja selle probleemid. *Akadeemia*, 8, 1654-1680

Tiit, E.-M. (2003) Eesti pere areng XX sajandi lõpus ja XXI sajandi alguses. D. Kutsar (toim.) *Millist perekonnapoliitikat me vajame?* Tartu Ülikooli Kirjastus, 12-26.

Tiit, E-M. ja Ainsaar, M. (2002). Kavandatav sündimuskäitumine Eestis. D. Kutsar (toim.). *Elutingimused Eestis viis aastat hiljem*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 35-66.

Titma, M, Saar, E. (1997). Die Wahl des Zeitpunktes von Heirat und Geburt von Kindern in der ehemaligen Sowjetunion. B. Nauck, U. Schönplflug (Hrsg.). *Familien in verschiedenen Kulturen*. Stuttgart: Enke, 217-247.

Van de Kaa, D.J. (1987). Europe's Second Demographic Transition, *Population Bulletin*, 42, 1-59.